

VR̥ṢASĀRASAM̐GRAHA
A Critical Edition in Progress
Version of October 26, 2021

Csaba KISS

Contents

प्रथमो ऽध्यायः.....	4
द्वितीयो ऽध्यायः	15
तृतीयो ऽध्यायः	20
चतुर्थो ऽध्यायः	26
पञ्चमो ऽध्यायः	41
षष्ठो ऽध्यायः	45
सप्तमो ऽध्यायः	49
अष्टमो ऽध्यायः	54
नवमो ऽध्यायः.....	61
दशमो ऽध्यायः	67
एकादशमो ऽध्यायः	73

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।

हरीन्द्रब्रह्मादिभिराप्तमग्रं

प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।

पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२॥

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।

जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३॥

जनमेजय उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. 1v–3v, K₁₀ exp. 44 (then exp. 43 lower and then upper leaves; 1.62cd–2.22 are missing), K₇ ff. 209v–211v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂; lemmata in parentheses indicate a longer chunk of text for which there may be additional variants given in the apparatus 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

1a °न्तमनन्त°] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °न्तमन्त° C₄₅^{ac} • °पारं] CK₇E ; °पारं K₈₂K₁₀ 1b सुसूक्ष्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सुसूक्ष्म° C₀₂ • °जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °जगत्सुसारं C₀₂ , °जगत्सुसारं K₁₀ 1c °भिराप्त°] conj. ; °भिराप्त° CK₈₂K₁₀K₇E 2b सहस्राध्यायमु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; सहस्राध्यायमु° C₀₂ , सहस्राध्यायमु° E 2c पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; पर्वचास्य C₄₅ , पर्वमस्य C₀₂E • शतं पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; श्रुत्वा C₄₅ • भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; भारतसंहिता C₀₂ , नारादसंहिताम् E 3a अतृप्तः पुनः पप्रच्छ] em. ; अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₉₄ , अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₇ , अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₀₂ , अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वैशम्पायन° C₀₂ 3c जनमेजय यत्] em. ; जनमेजयेन यत् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E , जनमेजये यत् C₄₅^{ac} , जन्मेजयेन यत् C₀₂ • पूर्व] CK₇E ; पूर्व K₈₂ , पूर्व K₁₀ 3d तच्छृणु] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; तच्छृणु C₀₂ , ××× K₁₀ • °तन्द्रितः] C₀₂ ; °तन्द्रितम् C₉₄C₄₅K₇E , °तन्द्रितम् K₈₂ , ××× K₁₀ 4 जनमेजय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; जन्मेजय C₀₂ 4a भगवन्स°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; भवावं स° C₀₂ • °धर्म°] CK₁₀K₇E ; omitted in K₈₂ 4b °विशारद] C₉₄K₁₀K₇ ; °विशारदः C₄₅C₀₂K₈₂E 4d धर्म] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; धर्मः C₄₅ , धर्म C₀₂ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀E ; परो गुह्य C₄₅ , परं गुह्य C₀₂K₈₂ , परगुह्य K₇

द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं यत्तद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विज रूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
 ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
 निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१० ॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।
 देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।

11b cf. Kūrmapurāṇa 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

5a द्वैपायन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; द्वैपायन° C₀₂ • °मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °मुखोद्गीर्णं C₀₂ , मुखोद्गीर्णं E 5b धर्मं यत्तद्वि°] C₄₅ ; धर्मं वा यद्वि° C₉₄K₈₂K₁₀K₇E , धर्मवत्य द्वि° C₀₂ • °त्तम°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °त्तमः C₀₂ 5d यत्नात्तपोधन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; यत्नात्तपोधन C₉₄ , यत्ना तपोधनः C₀₂ 6b °ख्यानमनुत्तमम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °ख्यानमुत्तमम् C₄₅ , °ख्यानमुत्तमम् C₀₂ 6c °प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °प्राप्त C₀₂ 6d °धर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °र्म C₀₂ • शृणोतु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; शृणोत C₀₂ • मे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; मै C₄₅ 7a °कर्तारं] CK₈₂K₇E ; °कर्तन्तं K₁₀ 7b °यणम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °यन C₀₂ , °यणः K₈₂ 7d °परम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °न्वितम् C₀₂ , °परं K₁₀ 8a °र्थं प्रश्नैकं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °र्थं प्रश्नैकं C₉₄ , °र्थप्रश्नैकम् C₀₂E 8b प्रभ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; प्रभु° C₀₂ , प्राभ° K₇ 8c °धरो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; °*रो C₉₄ , °धरा K₁₀ 8d °न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °न्वितं C₀₂ 9a ज्ञेया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; ज्ञेयं C₄₅C₀₂ , भूयो E 9b °वर्ण°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °वर्णा° E • °वर्जिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °वर्जितं C₀₂ , °वर्जिताः K₇ 9c °व्यञ्जन°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °व्यञ्जन° E • °मुक्तमक्ष°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °मुक्त अक्ष° C₄₅ 9d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₇E ; किमतः परम् C₄₅C₀₂ , किमतत्परं K₁₀ 10a °च्चार्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °चार्य° C₀₂K₇ 10ab °सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलं C₀₂ , °सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K₁₀ 10d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; किमतः परम् C₄₅ , किमतत्परं C₀₂ 11a देहे क्ष°] C₉₄C₀₂K₇ ; देहात्क्ष° C₄₅ , देहक्ष° K₈₂K₁₀E 11b °शिवादिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °शिवादिभि C₀₂

यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥
 कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
 स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
 एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।
 दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३ ॥
 कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४ ॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५ ॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
 यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६ ॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।
 कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७ ॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।

11c °दूतैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °दूते C₀₂ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; नीत्वा C₀₂ , नीता E
 11d निरञ्जनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; निरञ्जन C₀₂ 12a °पाशैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °पाशे C₀₂ •
 बद्धो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; बद्धो C₄₅ 12b निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; निर्देहः स C₀₂ • व्रजेत्]
 CK₈₂K₇E ; भवेत् K₁₀ 12c स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; स्वर्ग C₀₂ • स] CK₈₂K₇E ; सं K₁₀ • याति]
 K₈₂K₁₀K₇ ; यान्ति CE 12e संशयं] CK₇E ; संशये K₈₂ , संशयो K₁₀ 12f °तुमिच्छामि] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇E ; °तुमि C₄₅ 13 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₇E ; omitted in K₈₂ 13a अतिसंशयकष्टं
 ते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; अतिशंसयकष्टन्ते C₉₄ , अतिशंसयकष्टम्मे C₀₂E 13b द्विजसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₇E ; च द्विजोत्तमः C₀₂ 13c °ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; °ज्ञेय C₀₂K₁₀E • मनुष्यैस्तु] C₉₄K₈₂K₁₀
 K₇E ; मनुष्यैश्च C₄₅ , मनुष्यैस्तु C₀₂ 14a कर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; अनर्थयज्ञ उवाच॥ कर्म° C₀₂
 E • °हेतुः] C₄₅ ; °हेतु C₉₄K₈₂K₁₀K₇E , °हेतु C₀₂ • शरीरस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; शरीरस्यं
 C₀₂ 14b उत्पत्तिर्नि°] corr. ; उत्पत्तिनि° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E , उत्पत्तिनि° C₀₂ • यत्] CK₈₂K₇
 E ; यः K₁₀ 14c सुकृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सुकृतकृतन् C₀₂ 14d °हृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ;
 °हृतः C₀₂ 15a तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तेनैव C₀₂ • संयाति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सा यान्ति
 C₀₂ 15b वा] CK₁₀K₇E ; च K₈₂ 15c °दुःखं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; °दुःख C₀₂K₁₀E 15d °सम्भवम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °सम्भवः C₀₂E 16a °न्द्र] CK₈₂K₇E ; °न्द्रः K₁₀ 16b देहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇
 E ; देहे C₀₂ , देह K₁₀ • नृणाम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; नृणा C₄₅C₀₂ 16c यं कालपाशमित्याहुः]
 em. ; यं कालपाशमित्याह C₉₄C₄₅K₈₂ , कालपासेति सत्त्वाह C₀₂ , यं कालपाशमित्याहु K₁₀K₇ , यं
 कालपाशमित्याहु E 16d °व्रत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °व्रतः C₄₅C₀₂ 17a विदितं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E
 ; विदित C₀₂ 17ab किञ्चिज्जि°] C₄₅ ; किञ्चिद्वि° C₉₄K₈₂K₁₀K₇E , किद्वि° C₉₄ , किञ्चि जि° C₀₂
 17b कथं द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ***** म त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि (cancelled)
 कथं द्विज C₀₂ 17d वेत्तुमर्हसि] CK₈₂K₁₀ ; वेत्तुमर्हसि K₇ , वेत्तुमर्हसि E 18a कला°] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E ; काला° C₀₂K₈₂ • °कालं च] CK₈₂K₁₀K₇ ; °कालश्च E 18b °कलां] C₉₄C₀₂K₁₀E ;
 °कला C₄₅K₇ , °विधि K₈₂

त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥
 मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥

18c त्रुटिद्वयं] C₉₄C₀₂K₇E ; त्रुटिद्वय C₄₅K₁₀ , त्रुटिद्वयं K₈₂ • °मेषस्तु] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; °मेवस्तु
 C₉₄ , °मेषद्वि° K₈₂ 19b काष्ठा वै त्रिंशतिः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; वै त्रिंशता C₄₅ , काष्ठा वै त्रिंशति
 C₀₂ 19c मुहूर्तश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; मुहूर्त C₄₅ , मुहूर्तश्च E 19d मानुषेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 E ; मानुषश्च C₀₂ • °त्तम] CK₈₂K₇^{pc}E ; °तमः K₁₀ , °त्तमः K₇^{ac} 20a मुहूर्त°] CK₈₂K₁₀K₇ ;
 मुहूर्त E 21a समा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; मास C₀₂ • °मासा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °मास° C₀₂
 E 21b काल°] CK₈₂K₁₀E ; कला° K₇ 21c शतं] CK₈₂K₁₀K₇ ; शत° E 21b मानुष°] C₉₄K₈₂
 K₁₀K₇E ; माणुष्य° C₄₅C₀₂ (unmetr.) 22 (षष्टिं ... संज्ञितः)] CK₈₂K₇E ; omitted in (eyeskip
 to from 21d to 24d)K₁₀ 22a षष्टिं चैव] CK₇ ; षष्टिं वर्ष° K₈₂ , omitted in K₁₀ , षष्टिश्चैव E
 22b °युगः] CK₈₂K₇ ; omitted in K₁₀ , °युग E 22c द्विगुणः] CK₈₂K₇ ; omitted in K₁₀ ,
 द्विगुणा E 22d द्वापरो] CK₈₂K₇ ; omitted in K₁₀ , द्वापरे E 23 (त्रेता ... एकसप्ततिः)] CK₈₂
 K₇E ; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K₁₀ 23a त्रेता] C₉₄C₄₅K₈₂E ; त्रेता C₀₂ , omitted
 in K₁₀ , त्रेता K₇ 23b °युगः] CK₈₂K₇ ; omitted in K₁₀ , °युग E 23d ह्ये°] CK₈₂K₁₀E ;
 हे° K₇ 24 (मन्वन्तरस्य ... संख्यया)] CK₈₂K₇E ; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K₁₀
 24a चैकस्य] CK₈₂^{pc}K₇E ; omitted in K₈₂^{ac}K₁₀ 24c कल्पो] C₄₅ ; कल्प C₉₄C₀₂K₈₂K₇E , omitted in
 K₁₀ 24d °दश] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; °दश C₄₅ , omitted in K₁₀ 25b °आहः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E
 ; °आह C₉₄ • परिकल्पितम्] C₉₄K₇ ; करिकल्पितम् C₄₅ , परिकल्पितः C₀₂K₁₀E , परिकीर्तिताः
 K₈₂ 26a प्रलीयन्ते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; प्रलीयते C₄₅ 26d अहागमे] CK₈₂K₇ ; अहाग× K₁₀ ,
 अहागमे E 27a °र्ध°] CK₈₂K₇E ; °र्ध K₁₀ 27cd °वाहुर्भृ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °वाहुर्भृ° C₀₂
 K₁₀ 27d महर्षयः] CK₈₂^{pc}K₁₀E ; महयः K₈₂^{ac} , महर्षयः K₇

यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विग्रहे ॥ १:२८ ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत् क्वचित् ॥ १:२९ ॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३० ॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१ ॥
 [परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १:३३ ॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
 समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४ ॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
 परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५ ॥

29 ≈ Kūmapurāṇa 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद् वशे ॥ 30d = MBh 12.220.41d = Garuḍapurāṇa 1.108.7 34ab = Brahmāṇḍa-purāṇa 3.2.101

28b दृश्यते त्विह] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; दृश्यन्दिह C₄₅ , दृश्यते त्विहः C₀₂ 28c °चक्रं] CK₈₂K₇E ; °चक्र K₁₀ • °त्वैव] C₉₄K₈₂K₇E ; °त्वेव C₄₅K₁₀ , °त्वेह C₀₂ 28d °श्रमं] CK₈₂K₇E ; °श्रमो K₈₂ , °श्रामन् K₁₀ • विग्रहे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; विग्रहे C₄₅ 29b कालः] CK₈₂K₁₀K₇ ; काल E 29c वशगाः] CK₈₂K₁₀K₇ ; वशगा E 30b देवराजा] CK₈₂K₁₀K₇ ; देवराज E 31a कालो] C₉₄C₄₅K₈₂ ; काल C₀₂K₁₀K₇E 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅ ; ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄K₇ , ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀ , ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) 32a °चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °चक्रस्य C₀₂ 32b विनिःसृतम्] corr. ; विनिःसृतम् CK₈₂K₁₀K₇E (unmetr.) 32c परार्धं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; परार्द्धं C₉₄ 32d वः] CK₈₂K₁₀K₇ ; यः E 33 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₇E ; omitted in K₈₂^{ac} 33b °युतं] CK₈₂K₇E ; °तन् K₁₀ 33cd कोटिम°] CK₈₂K₁₀E ; कोटिर° K₇ 33d °बुदं] CK₈₂K₁₀E ; °बुदं K₇ 34a च] CK₈₂K₇E ; तु K₁₀ 34b शङ्कुः] corr. ; शङ्कु CK₈₂K₁₀K₇ , शंख E 34cd (समुद्रो ... तथा)] CK₈₂K₁₀K₇ ; omitted in E 34c मध्यमन्तं च] CK₈₂^{ac} ; मध्यमान्तं च K₈₂^{pc} , मध्यमन्तश्च K₁₀ , मध्यमन्तश्च K₇ , omitted in E 35 (सर्वे ... विधीयते)] CK₈₂K₁₀K₇ ; omitted in E 35b परार्धं] K₇ ; परार्ध C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ , परार्ध C₉₄ , omitted in E 35c परार्ध°] CK₈₂K₁₀E ; परार्ध K₇

परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥
[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८ ॥
पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९ ॥
शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव †सर्वेषामिव भूरिताः† ।
दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४० ॥

[दश नामानि दिगाष्टकानाम्]

सहासह सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा ।
प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१ ॥
प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ॥ १:४२ ॥
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ।

39cd cf. Brahmanḍapurāṇa 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्चने

36ab परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] CK₁₀K₇^{pc} ; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥
मति K₈₂K₇^{ac}, वृन्दच्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥
E 36e °वेद°] C₉₄E ; °वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₇ (unmetr.), °वेदा K₈₂ 36f °आख्याता] C₉₄C₄₅K₈₂
; °आख्यातं C₀₂K₁₀K₇E 37a ब्रह्माण्डं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ब्रह्माण्ड C₀₂ 37b प्रमाणं प्रापितं]
conj. ; प्रमाणञ्चापितं CK₈₂K₁₀E, प्रमाञ्चापितत् K₇ 37d महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂ ; महीम् C₉₄, मही
K₁₀K₇E 38a प्रसंख्यातुं] CK₈₂K₇ ; प्रसंसा तु K₁₀, च संख्यातुं E 38b शक्यं] K₈₂K₁₀E ; शक्या
CK₇ 39c पुरा°] CK₈₂K₁₀K₇ ; ममा° E 40b °षामिव भूरिताः] C₉₄C₄₅K₇ ; °षामेव भूरिताः
C₀₂, °षामिव भूरिता K₈₂, °षामेव भूरिणाम् K₁₀, °षामेव भूर् इमां E 40c दिशा°] CK₈₂K₇E
; शिवा° K₁₀ 40d कीर्तितं शृणु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; य च कीर्तितम् C₄₅ 41a सहासह] CK₈₂
K₁₀E ; सहासहः K₇ • सह्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सह्यो C₄₅, सज्ञो E 41b विसहः] C₉₄C₄₅K₈₂
K₁₀K₇E ; विसह C₀₂ • सभा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सभाः C₄₅, सता E 41c प्रसहो] CK₈₂K₁₀K₇
; प्रसहः E • प्रसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; प्रसहः C₀₂, सप्रहः E • सानुः] CK₈₂K₁₀ ; सानु K₇
E 41d पूर्वतो] CK₈₂K₁₀K₇ ; पूर्वतो E 42a भासनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; भास× C₀₂, भासतो E
• भानुः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; भानु C₄₅ 42b द्युतिमो] CK₈₂K₁₀ ; द्युतिनो K₇E 42c दीप्ततेजा°]
CK₈₂K₁₀K₇ ; दीप्ततेज° E • तेजाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तेजश्च C₀₂ 43a आग्नेये] CK₈₂K₁₀E ;
आग्नेय K₇ 43b द्विज] CK₈₂K₇E ; द्विजः K₁₀

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ॥ १:४३॥
 संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ।
 नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ॥ १:४४॥
 नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ।
 वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ॥ १:४५॥
 बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
 भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४६॥
 नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
 वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्गो वृषभध्वजः ॥ १:४७॥
 ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्वृषजो वृषनन्दनः ।
 नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४८॥
 सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
 सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ॥ १:४९॥
 इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
 इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:५०॥
 अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
 अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५१॥

43c यमुना] CK₈₂K₁₀E ; यमना K₇ 43d यमुनो] C₉₄C₄₅K₁₀ ; यमनो C₀₂K₇, युमुना K₈₂, यमुना°
 E 44a संयनो] K₈₂ ; संयमो CK₁₀E, संयमा K₇ • यमनो°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; यमुनो° C₄₅K₁₀ •
 °यानो] CK₈₂K₁₀E ; °यामो K₇ 44b यनो यनः] K₁₀ ; नयो यनः C₉₄C₀₂K₈₂, नयो नयः C₄₅,
 नयो यमः K₇, नयोनय E 44c नगना नन्दो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; नगजा नन्दो C₄₅, नगनो नदो E
 44d नगरो नगनन्दनः] K₁₀ ; नगरोरगनन्दनः C₉₄K₇, नगरोनगनन्दनः C₄₅, नगरो(रो)×नन्दनः
 C₀₂, नगरोगरनन्दनः K₈₂, नगरोगननन्दनः E 45a नगर्भो] CK₈₂K₇E ; नृगभो K₁₀ • गुह्यो] C
 K₈₂K₁₀K₇ ; गुह्यो E 45c वारुणेन] CK₈₂K₁₀K₇ ; वारुणे च E 45d शृणु] K₁₀ ; शृङ्गे C₉₄C₄₅K₈₂K₇
 , शृङ्गे C₀₂, मूढे E 46a बभ्रः सेतुर्भ°] corr. ; बभ्रं सेतुर्भ° C₉₄C₄₅, बभ्रं सेतु भ° C₀₂, बभ्रः
 सेतु भ° K₈₂, बभ्रं सेतुर्भ° K₁₀, बभ्र सेतुर्भ° K₇, बभ्रन्सेतुर्भ° E 46b °भाजनः] CK₈₂K₁₀K₇
 ; °भाजन E 46c भरणो] C₄₅K₇ ; भरण C₉₄K₈₂, भरणा C₀₂E, भरणा K₁₀ 46d दशैते] CK₈₂
 K₁₀E ; दशैते K₇ • °आलयाः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °आलया E 47a °गर्भश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; °गर्भाश्च
 C₀₂K₈₂E 47c °गर्भश्च] CK₁₀K₇E ; °गर्भाश्च K₈₂ 47d वृषभ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वृषभ° C₀₂
 48a ज्ञातव्यश्च] CK₈₂K₁₀K₇ ; ज्ञानवाञ् E ab सम्यग्वृषजो] CK₁₀K₇ ; सम्यग् K₈₂, सत्यवृषजो E
 48d ये] CK₈₂K₁₀E ; य K₇ • द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; द्विजः C₀₂K₁₀ 49a सुलभः] CK₈₂K₁₀K₇ ;
 सुरभः E • सुमनः] CK₈₂K₁₀E ; सुमनाः K₇ 49c सत सत्य] CK₇ ; सत्यसत्य K₈₂, सुत सत्य
 K₁₀, सत सत्या° E • लयः] CK₈₂K₁₀E ; लयं K₇ 49cd शम्भुर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E ; शम्भु द° C₀₂
 K₈₂K₇ 49d °नायकमु°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °नायक उ° E 50b °वर्षणः] CK₈₂K₁₀ ; °*र्षणम् K₇,
 °दर्य्य च E 50d दशे°] C₉₄K₈₂K₇E ; दशै° C₄₅C₀₂K₁₀ 51b निर्मलो म°] em. ; निमलो म° C₉₄
 , निर्मलोन्म° C₄₅K₇, निर्मलोत्म° C₀₂E, निमलोर्म° K₈₂K₁₀ 51c अक्षयश्चा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 ; अक्षयाश्चा° C₀₂, अक्षयश्चा° E 51cd विष्णुर्व°] C₉₄C₄₅K₇E ; विष्णु व° C₀₂K₈₂, विष्णुर्व K₁₀
 51d मध्यमे दश] C₉₄C₄₅K₇ ; मध्यमो दश C₀₂K₈₂, वरवर्षणः K₁₀, मध्यमे दशः E

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं ।
 शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५२॥
 सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
 अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतः ॥ १:५३॥
 एकैकस्य परिवारो नियुतः पृथगेव च ।
 कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५४॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभूतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५५॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५६॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५७॥
 समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५८॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।

52a सर्वेषां] CK₈₂K₁₀E ; सर्वेषा K₇ • दशमीशानां] CK₈₂K₁₀K₇ ; दशरीशानां E 52b परिवार°] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E ; परि° C₄₅ , परिवारं K₈₂ 52d °वारितम्] C₉₄C₄₅C₀₂^{pc}K₈₂K₁₀K₇ ; °वारिता C₀₂^{ac} , °वारिता: E 53ab एकैकम°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; एकैकं म° C₀₂K₈₂ 53b परिवारितम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; परिवारितमा: E 53c अयुतं] E ; अयुतैः CK₈₂K₇ , अयुतै K₁₀ • प्रयुतैर्वृ°] CK₈₂K₁₀E ; प्रयुतै वृ° K₇ 53d प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] em. ; प्रयुतं नियुतैर्वृतः E , प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₇ , प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C₀₂ , प्रयुतै नियुतै वृतः K₁₀ 54a परीवारो] CK₈₂K₁₀K₇ ; परिवारो E 54b नियुतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; नियुत C₀₂ • च] CK₈₂K₁₀K₇^{pc}E ; च: K₇^{ac} 54c कोटिभिर्द°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; कोटिभि C₄₅ • °कोट्येन] CE ; °कोट्येन K₈₂K₇ , °कोट्येन: K₁₀ 54d एकैकः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; एकैक C₀₂K₁₀K₇ • परिवारितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; परिवारितः] C₉₄ 55a °कोटिषु] C₄₅C₀₂K₁₀E ; °कोटीषु C₉₄K₈₂K₇ 55b °वृन्दभूतैर्वृतम्] CK₁₀ ; °वृन्दवृत्तैर्वृतं K₈₂ , °वृन्दभूतैर्वृतं K₇ , °वृन्दं वृत्तैर्वृतः E 55d खर्वभिः] CK₈₂K₁₀E ; खर्वभिः K₇ • °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; °वारितः E 56b °गणैर्वृतम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °गणै वृतम् C₄₅ , °गणे वृतं K₇ , °गणैर्वृतः E 56c °खर्वेषु] CK₈₂K₁₀E ; °गर्वेषु K₇ 56d °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; °वारितः E 57a पृथगेकैकं] em. ; पृथगेनैव C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E , पृथगेनैव C₄₅ 57b °वारितम्] K₈₂^{pc} ; °वारितः CK₁₀K₇E , °तं K₈₂^{ac} 57d समुद्रैः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; समुद्रैः C₉₄ , दमुद्रैः C₄₅ • °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; °वारितः E 58a तथै°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तथे° C₀₂ 58b मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] CK₈₂ ; मध्यसंख्यैस्तु तै वृतम् K₁₀ , मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतं K₇ , मध्ये शङ्क्यायुतैर्वृतः E 58c मध्यसंख्येषु] CK₈₂K₁₀K₇ ; मध्ये शंखेषु E 58cd एकैकमनन्तैः] CK₈₂K₁₀E ; एकैकं मनन्तैः K₇ 58d °वारितम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; °वारितः E 59b परार्धपरिवारितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; परार्ध°××रितम् C₀₂ , परार्धैः परिवारितः E 59d °वारितम्] CK₈₂K₇ ; °वारिवारितं K₁₀ , °वारितः E

एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५९ ॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भवतो मम ।

चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:६० ॥

कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।

अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६१ ॥

सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।

विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६२ ॥

प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।

ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६३ ॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।

ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६४ ॥

वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।

तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६५ ॥

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।

पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६६ ॥

एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।

इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्सहस्रिकम् ॥ १:६७ ॥

अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।

62cd The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्व° , and the folios that may have contained verses 1.62cd–2.22 are missing.

59e कथितो] CK₈₂K₇ ; कथितो? K₁₀ , कथिता E 59f शक्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; शक्य C₀₂ • सांख्यमु°] C₉₄C₀₂K₁₀ ; सांख्यमु° C₄₅ , स्पख्यमु° K₈₂ , संख्यमु K₇ , संख्यामु° E 60a प्रमाणं] C₀₂K₈₂K₇E ; प्रणामं C₉₄C₄₅ , प्रमाण K₁₀ 60b संक्षेपाद्भवतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; संक्षेपाद्भवतो C₄₅ , संख्येपाद्भवतो K₇ 61a परी°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; परि° C₄₅ (unmetr.) 61b ब्रह्मणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ××× C₀₂ • °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °कीर्तिताः? C₀₂ , °कीर्तितः K₈₂ 62d रविः] CK₈₂K₇ ; रवि E 63a प्रमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; प्रणामं C₄₅ 63c ब्रह्माण्डं चा°] K₈₂ ; ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₇ , ब्रह्माण्डाश्चा? C₀₂ , ब्रह्माण्डाश्चा E • °मेयाणां] C₉₄K₈₂E ; °मेयाणा C₄₅C₀₂K₇ 63d °कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °कीर्तिताः C₀₂ 64b °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; ××मः C₀₂ 64c पूर्ण] C₉₄C₀₂K₈₂E ; पूर्वे C₄₅ , पूर्ण K₇ 64d °तथम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °तथा C₀₂ 65b प्राप्तं चोशनसं] C₄₅K₈₂K₇ ; प्राप्तं चौशनसं C₉₄ , प्राप्त*औशनसं C₀₂ , प्राप्तश्चोशनसं E 66b सूर्य] C₀₂E ; सूर्यस् C₉₄K₈₂K₇ , सूर्य C₄₅ • त्रिंशत्स°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; त्रिंशत्स° C₀₂ 66c °विंशत्सहस्राणि] corr. ; °विंशहस्राणि C₉₄ , °विंशसहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₇ , °विंशत्सहस्राणि E 67a °विंशत्°] E ; °विंश° CK₈₂K₇ 67b कीर्तितम्] E ; कीर्तितः C₉₄C₄₅K₈₂K₇^{pc} , कीर्तिताः C₀₂ , कीर्तित K₇^{ac} 67c वसिष्ठाय] C₉₄C₀₂K₈₂E ; विशिष्ठाय C₄₅ , वहिष्ठाय K₇ 67d विंशत्सहस्रिकम्] corr. ; विंशत्सहस्रिकम् C₉₄C₀₂K₈₂K₇E , विशत्सहस्रिकम् C₄₅ 68a अष्टा°] CK₈₂E ; आष्टा° K₇

सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६८ ॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
 दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६९ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:७० ॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७१ ॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७२ ॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्व्यद्वताय तु ॥ १:७३ ॥
 राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७४ ॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ॥ १:७५ ॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७६ ॥
 रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७७ ॥

68c सारस्वतस्त्रि०] em. ; सारस्वता त्रि० C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, सारस्वतास्त्रि० C₄₅ • °धामाय] C₈₂K₇E ; omitted in K₈₂^{ac} 69b भर०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; भार० C₀₂ 69d अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂ ; अभाषतः C₀₂, अभाषतः K₇E 70c त्रय्यारुणिं] corr. ; त्रय्यारुणि C₉₄C₄₅K₈₂, त्रय्यारुणि C₀₂E, त्रय्यारुणि K₇ 70d अभाषत] C₉₄C₀₂K₇ ; अभाषतः C₄₅, स्वभावतः K₈₂, ह्यभाषत E 71a त्रय्यारुणि०] corr. ; त्रय्यारुणि० CK₇, त्रय्यारुणि० K₈₂E • विप्रेन्द्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; विप्रेन्द्र C₀₂ 71b धनंजय०] CK₈₂K₇E ; धन० K₈₂^{ac} • °भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; °भाषतः C₄₅E 72c °जयाद्वि०] C₉₄K₈₂E ; °जया द्वि० C₄₅C₀₂K₇ • °श्रेष्ठ] CK₈₂K₇ ; °श्रेष्ठो E 72d ऋणंजय०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; ऋणंजाय० C₄₅ 73a प्राप्तो] CK₈₂K₇ ; प्राप्तो E 73c गौतमाच्च] CK₈₂E ; गौतमाच्च K₇ • भरद्वाज०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; भरद्वाज० C₄₅ 73d तस्माद्व्यद्वताय] CK₈₂K₇ ; तस्माद्व्यद्वताय E 74a राजश्रवास्] em. ; राजश्रव CK₈₂E, राजश्रव K₇ 74c °शुष्मात्त०] CK₇E ; °शुष्मात्त० K₈₂ 74cd प्राप्तस्तृ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; प्राप्त तृ० C₀₂ 74d भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; omitted in C₄₅ 75b °भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; °भाषतः C₀₂E 75d जातू०] corr. ; जातू० C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, तु० C₄₅ 76a द्वैपायनं तु] em. ; द्वैपायनस्तु CK₈₂K₇, द्वैपायनाय E 76b जातूकर्णो महर्षिणम्] em. ; जातूकर्णो महर्षिणम् C₉₄C₄₅K₈₂K₇, जातूकर्णो महर्षिणः C₀₂, जातूकर्णो महर्षिणं K₈₂^{ac} , जातूकर्णमहर्षिणा E 76d °मुनिः] CK₈₂K₇ ; °मुनि E 77a °हर्षाय] CK₈₂K₇ ; °हर्षणाय E 77b पुराणं सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; पुराणं सम्प्रकाशितां C₀₂ 77e मानुषाणां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; मनुषाणां C₄₅ 77f भूयः] CK₈₂K₇ ; भूय E • °च्छसि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °च्छसीति C₀₂

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।

प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।

कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२॥

कस्य वालयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।

का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।

दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धितम् ।

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥ २:५॥

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।

नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६॥

न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।

ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 195v–197r, C₄₅ ff. 203v–204v, C₀₂ ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v–4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic!) (it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K₇ ff. 211v–213r; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab cf. Liṅgapurāṇa 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

1a जनाग्रेण] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; जना×× C₉₄ 2b ब्रह्माण्डा°] CK₈₂K₇ ; ब्रह्माण्ड E 2c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; ज्ञेया C₀₂ 2d कति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; कति: C₀₂ 3a लयनं ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; लयनं C₄₅ ; लक्षणं ज्ञेयं E 3b वासिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; वासिरानः C₄₅ 3c का] em. ; को CK₈₂K₇ , कि E • प्रजा ज्ञेया] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; प्रजा×या C₉₄ 4b न त्वं] CK₈₂K₇ ; तत्त्वं E • °हसि] CK₈₂E ; °हसि K₇ 4c दैवतै°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; देवतै° C₀₂K₇E • शक्तिर्] C₉₄ ; शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₇E 5a अगम्यगमनं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; अगम्यगमनं C₀₂ , अगम्यगमनं K₇ 5b गुह्या°] K₇E ; गुहा° CK₈₂ • समुद्धितम्] CK₈₂ ; समुद्धितं K₇ , समुद्धितम् E 5c प्रभुर्ने°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; प्रने° C₀₂ 5d दण्ड्यो] C₀₂K₈₂K₇ ; दण्ड्यो C₉₄C₄₅ , दण्ड्या E • दण्डकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; ण्डकः C₄₅^{ac} , पण्डकः C₄₅^{pc} 6a सत्यो] CK₈₂K₇ ; सत्यौ E • तत्र] CK₈₂K₇ ; तत्रा E 6b नो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; × C₉₄ 6c नानृजुर्न] em. ; नाक्रजुर्न C₉₄E , नाक्रजुर्न C₄₅K₇ , नाक्रजुर्न K₈₂ , नाक्रजुर्न C₀₂ 6d न तृष्णा न च] CK₇E ; न च तृष्णा न K₈₂ • ईर्ष्यता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; ईर्ष्यता: C₀₂ ; ईर्ष्यता E 7a क्रोधो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; क्रोधौ C₀₂ 7b सूयकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; सूचकः C₄₅ , स्तेयकः E (unmetr.) 7d शठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; शठो C₀₂ , शठे E • मत्सरः] CK₈₂K₇ ; मत्सरा: E

न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
 नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८॥
 नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।
 न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९॥
 गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
 याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१०॥
 अनर्थी ब्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
 न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११॥
 द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
 मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२॥
 आहूतसम्प्रवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
 न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥ २:१३॥
 न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
 न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४॥
 न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
 तारा ग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५॥
 न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
 न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यं नरकं तथा ॥ २:१६॥
 तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
 अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७॥
 हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।

16d Cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम्

8a व्याधिर्न] C₉₄C₄₅K₈₂E ; व्याधि न C₀₂K₇ • जरा तत्र] C₄₅K₇ ; जरास्तत्र C₉₄C₀₂K₈₂E 8b विक्लवः]
 CK₈₂K₇ ; विक्लव E 9a मानव°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; मा×व° C₉₄ 9c प्रशंसास्ति] CK₈₂K₇ ; प्रशंसाश्च
 E 10c तत्रास्ति] CK₈₂K₇E ; तत्रा K₈₂^{ac} 11a ब्रज त°] CK₈₂E ; ब्रजस्त° K₇ 11c कर्म ना°]
 em. ; कर्म न CK₈₂K₇ , कर्मणा E 11d कलिः] CK₈₂K₇^{pc} ; कलि K₇^{ac}E 12a च न त्रेता] C₀₂K₈₂K₇
 E ; च न त्रेता C₉₄ , च त्रेता न C₄₅ 12b कृतं चा°] C₀₂K₈₂ ; कृतश्चा° C₉₄C₄₅K₇E 12c मन्वन्तरं
 न तत्रास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂E ; मन्वन्तरास्ति C₀₂ , मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K₇ 12d कल्पश्चैव] CK₇E ;
 कल्पं चैव K₈₂ 13a आहूत°] CK₈₂K₇ ; आभूत° E 13b ब्रह्मरात्रिदिनं] CK₈₂K₇ ; ब्रह्मरात्रिदिवस्
 E 13c जन्ममरणं तत्र] C₀₂K₈₂E ; जन्ममरणं तत्र C₉₄C₄₅ , जन्ममरणन्त्रत K₇ 13d आपदं] C
 K₈₂K₇ ; अपदं E 14a चाशापाश°] C₄₅K₇^{pc} ; च सायाश° C₉₄C₀₂K₈₂K₇^{ac}E • °बद्धो] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₇ ; °द्धो C₀₂ , °वृद्धो E 14b °मोहं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; °मोहो C₉₄ 14c देवा] C₉₄C₀₂K₈₂
 K₇E ; देवो C₄₅ 15b गन्धर्वा] CK₈₂K₇ ; गन्धर्वो E 16a जपो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; जयो C₉₄ •
 नाह्निकस्त°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; नाह्निक त° C₄₅ 16d न तिर्यं नरकं] em. ; नातिर्यन्नरकस् C₉₄
 C₀₂K₈₂ , नातिर्यन्नरकन् C₄₅ , नातिर्यं नरकस् K₇ , न तीर्थन्नरकन् E 18a हरेच्छाप्रभवाः] K₇ ;
 हरेच्छाप्रभवाः CK₈₂ , हरेच्छाप्रभवा E

देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८॥
 परार्धद्विगुणोत्सेधा विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९॥
 अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
 प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहानि च ॥ २:२०॥
 स्वादुमूलफलास्कन्दलताविटपपादपाः ।
 कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१॥
 तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
 तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२॥
 परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
 परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३॥
 ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
 अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चेति कश्चन ॥ २:२४॥
 शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्यहम् ।
 भोगमक्षयस्तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५॥
 शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
 परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६॥
 बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७॥
 भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८॥

18c वर्ज्यानि] CK₈₂K₇ ; वर्ज्यानि E 19a °गुणोत्सेधा] conj. ; °गुणोच्छेधा C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ,
 °गुणोच्छेधा C₀₂ , °गुणाच्छेधा E 19b विस्तारश्च] K₇ ; विस्तारं च CK₈₂E • °विधः] K₇ ;
 °विधा CK₈₂E 19c अनेकाकार°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; अनेकार° C₉₄ 20a अन्ये] CK₈₂K₇ ; बहु°
 E 20c षण्डाश्च] CK₈₂K₇ ; षण्डाश्च E 20d °रुहानि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; °रुहानि C₀₂ , °सहानि
 E 21a स्वादु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; स्वाधु° C₉₄ • °मूल°] CK₇E ; °मूला K₈₂ 22c °बालाः] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₇ ; °वराः E 23c °द्वय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °द्व° K₈₂^{ac} • °विक्षेपा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 ; विज्ञेया E 23d °त्तम] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °त्तमः K₈₂ 24b बलशक्तिश्च भो द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇ ; omitted in K₈₂^{ac} , तव शक्तिश्च भो द्विज E 24c अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇E ; omitted in K₈₂^{ac} 24d न तिर्यञ्चेति कश्चन] K₈₂^{ac}K₇ ; न तिर्यञ्चेति कश्चन C₉₄C₄₅K₁₀E , न
 तिर्यं चेति कश्चन K₈₂^{ac} 25c भोगमक्षयस्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; भोगमयास्तु त° E 25d °मृत्युर्न]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °मृत्यु न K₁₀ 26b प्रभाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; प्रभा E 26d °शानानां] C₉₄C₄₅
 K₈₂E ; °शानाना K₁₀ , °गानानां K₇ • स्मृतालयः] C₉₄K₁₀K₇ ; स्मृतालय C₄₅ , स्मृतालय K₈₂
 , स्मृतालया E 27a °भाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °भा E 27b ज्ञेयास्त°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; ज्ञेया
 त° K₈₂E • °आलये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °आलयं E 27d दिश°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; दिशि° K₁₀
 28a °प्रभाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °प्रभा E 28b दक्षिणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; दक्षिण° E • दिशम्]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; दिशिम् C₄₅E 28d °घोरा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °घोरा° E • °श्रिताः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇ ; °श्रिता E

कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९॥
 कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३०॥
 ईशानस्य कलाः पञ्च वक्तृस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१॥
 सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
 अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२॥
 संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३॥
 शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
 शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४॥
 अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
 कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६॥
 सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
 दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७॥

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्त्वा महीं पूर्णा...

29b पश्चिमां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; पश्चिमा C₄₅ • दिश°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; दिशि° K₇ • °श्रिताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °श्रिता E 29d सद्यमिष्टा°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; सद्यमिष्टा° K₈₂ • स्मृतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; स्मृताः C₄₅ 30b उत्तरां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; उत्तरा C₄₅ • दिशम्] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दिशिम् C₉₄ 30d °लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °लय K₇ 31a कलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; कला E 31b चतुष्कलाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; चतुष्कले E 31d वामदेवा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; वामदेव° K₁₀ 32a ज्ञेयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ज्ञेया E 32b संसारा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; संसा° C₄₅^{ac} 32c °त्रिंशत्क°] corr. ; °त्रिंशक° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • ह्येताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ज्ञेयाः E 32d °सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; °सत्तमः K₁₀E 33a संख्या वर्णा] C₄₅K₇ ; संख्या वर्णा C₉₄K₁₀ , संख्या वर्णा K₈₂ , संध्या वर्णा E 33b एकैकस्य] C₉₄K₁₀K₇E ; एकैकस्य C₄₅K₈₂ 33d बोधव्यास्त°] em. ; बोधव्या त° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 34a °कृष्ट्या] C₉₄C₄₅K₁₀E ; कृष्टा K₈₂K₇ 34b योगं सदाभ्यसेत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; योग समभ्यसेत् K₁₀ 34c °योग] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °योग E 35c °तप] E ; °तपः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) 35e शक्येत] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; शक्येत C₄₅ , शक्यते E 35f देवै°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; देवै° K₇ • °धन] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °धनम् C₄₅ 36a गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; गन्तु K₁₀K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; शक्यन्ते E 37a °द्वीप°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °द्वीप° K₇ • °समुद्राणि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °समुद्राय K₁₀ 37c गन्तुं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; गन्तु K₁₀ , गन्तु K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; शक्यन्ते E

स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
 स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
 न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८ ॥
 यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
 ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९ ॥
 कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
 अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
 त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

38a स्वदेहान्मांसं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्वदेहात्मांसं K₇, स्वदेहात्मांसं E 38a °स्व] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₇E ; °स्व K₁₀ 38e न तत्र गन्तुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; न तत्र गन्तुं न C₄₅ 38f °दुष्करैः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₇E ; °दुष्कृतः K₁₀ 39c °दानं] C₉₄C₄₅K₇E ; °दानं K₈₂, °दानै K₁₀ 39d °पारगः] C₄₅
 K₈₂K₇E ; °पारगाः C₉₄K₁₀ 39a ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु
 K₁₀, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E 39b भुङ्क्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; भुङ्क्ते K₇, भुक्त्वा E • °गः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E ; °गाः K₈₂^{ac} 40b धर्मो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; धर्मे K₇ 40e °कलनात्कालं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇
 E ; °कलना कालं K₁₀ Colophon: नामाध्यायो द्वितीयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; नामाध्याय द्वितीयः
 K₁₀, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।
 किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।
 कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१॥
 कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।
 कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।
 आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३॥
 श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
 चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४॥
 गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
 देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५॥
 ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
 तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६॥
 दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 197r–198v, C₄₅ ff. 204v–206r, C₀₂ ff. 273r–273v (it broke off at 2.21 and resumes at 3.30b; f. 272 is missing), K₈₂ ff. 4v–6r, K₁₀ exp. 42, 47–48 (sic!), K₇ ff. 213r–214v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 3 ≈ Matsyapurāṇa 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । 5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab. 6ab cf. Devipurāṇa 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

1a आहुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; आहु E 1d स्मृताः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; स्मृता C₄₅ , स्मृतः E 2a कौतूहलं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; कौतूहल E • ममोत्पन्नं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; समोत्पन्नं K₇ 2b संशयं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; संशयं C₉₄ 3c आधारणान्म°] C₉₄K₁₀ ; आधारणात्प° C₄₅ , आधारणात्म° K₈₂K₇ , आधारणे म° E 3d °भिधीयते] C₉₄K₈₂K₇E ; °विधीयते C₄₅K₁₀ 4ab °स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च°] C₉₄ ; °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च° C₄₅K₁₀ , °स्मृतिद्वयो मूर्तिं च° K₈₂K₇ , °स्मृतिद्वयो मूर्तिश्च E 4b °वृषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °वृष K₇ 4c चतुरा°] C₄₅K₈₂K₁₀E ; चातुरा° C₉₄K₇ 5a विज्ञेयाः] em. ; विज्ञेयः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E , omitted in C₄₅ 6a ब्रह्मणो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; omitted in C₄₅ , ब्राह्मणो E • भित्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; भित्त्वा K₁₀ 6b धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; धर्म K₁₀ 6d °मध्यमाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; omitted in C₄₅ 7a °आक्षी] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; omitted in C₄₅ , °आक्षि E 7b °आद्याः] em. ; °आद्या K₁₀K₇E , °आद्याः K₈₂ , omitted in C₄₅ , °आद्या C₉₄ • °हराः] K₁₀E ; °हरा C₉₄K₇ , omitted in C₄₅ , °*माराः K₈₂

तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
 एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥
 विगतराग उवाच ।
 धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्तेभ्यः पृथक्पृथक् ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
 बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥
 श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥
 पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्त्वभयः पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥
 लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
 लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२ ॥
 क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्वयसायो वपोः सुतः ।
 यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in Kūrmapurāṇa 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदरकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥

7cd तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] C₉₄K₁₀ ; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to from 3.5a)C₄₅ , तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₇ , तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E 8 विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂K₇E ; विगतराग उ C₉₄K₁₀ , omitted in K₈₂^{ac}
 9a लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄ ; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅ , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{ac} , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂^{pc} , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₁₀ , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₇ , लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः E 9b पुष्टिर्मेधा] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇ ; पुष्टि मेधा E • लज्जा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; लज्जा K₈₂ 9c बुद्धिः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; बुद्धि C₉₄ 9d सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj. ; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₇ , सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₄₅ , सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा E 10a कामः] K₈₂ ; कामः C₉₄C₄₅K₁₀K₇ , धर्मः E 11a लाभः] C₉₄
 C₄₅K₁₀K₇ ; लाभः K₈₂E 11b पुत्रः] em. ; पुत्र C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • श्रुतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; श्रुतः C₄₅ 11c त्वभयः पुत्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; त्वभयः पुत्रो E 11d दण्डः] corr. ; दण्डे C₉₄K₈₂
 , दण्डो C₄₅ , दण्डः K₈₂^{pc}K₁₀K₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; तु E 12a लज्जाया विनयः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇ ; लज्जायाः विनयः E 12b सुतः स्मृतः] K₈₂K₁₀K₇E ; सुतः ** C₉₄ , सुतःस्तथा C₄₅
 12c सुधियः] E ; सुधिय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • पुत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; पुत्रः E 12d अप्रमादः] C₉₄
 C₄₅K₁₀K₇E ; अप्रमादाः K₈₂ 13b वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; वपो K₈₂ 13d सिद्धेः] C₄₅K₈₂K₁₀ ; सिद्धि C₉₄K₇E • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂ ; व्यजायते K₁₀E , व्यजायतः K₇

स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३॥

विगतराग उवाच ।

मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।

कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिधर्मस्य परिकीर्तिता ।

दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।

स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।

अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ॥ ३:१६॥

धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ।

एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ॥ ३:१७॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज ।

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।

हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८॥

काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also Matsyapurāṇa 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ 15c-f ≈ Matsyapurāṇa 145.31: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MBh Indexes 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्वि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥

13e स्वायम्भुवे] C₉₄K₈₂K₇; स्वायम्भुवो C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj.; ऽन्तरे त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂, ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₇, ऽन्तरेवासि E 14a धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; धर्मं K₇, धर्मः E 14c कौतूहलं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; कोतूहलं C₄₅ • °तीवं मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; °तीव मे C₄₅ 14d कर्तय] em.; कीर्तय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • °संशयम्] C₉₄K₈₂K₇E; °संशयः C₄₅K₁₀ 15a श्रुतिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; श्रुतिः C₄₅E 15ab °द्वयोर्मूर्तिधं] C₉₄; °द्वयो मूर्ति धं C₄₅K₈₂K₁₀, °द्वयो मूर्ति धं K₇, °द्वयोर्मूर्ति धं E 15b °कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E; °कीर्तितः K₁₀, कीर्तिताः K₇ 15cd °बन्धमिं] em.; °बद्ध इं C₉₄C₄₅K₈₂K₇, °बन्ध इं K₁₀E 15d श्रौतस्य] em.; श्रौतस्य C₉₄C₄₅K₇, श्रौत्रस्य K₈₂, श्रोत्रस्य K₁₀, श्रुतस्य E 15e स्मार्तो] em.; स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 16a नियमं] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; नियमैः K₈₂ 16d °मानृशंस्यं] em.; °मनृशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °मानृशंस्या K₇ 17a धन्यां] E; धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, ध्यन्यं K₈₂ • माधुर्यं] E; माधूर्यं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ 17b आर्जवं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आर्जवश्च E 17d °माहुर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °माहु मं K₇ 18b शृणुष्वां] C₉₄C₄₅K₇E; शृणुष्वां K₈₂K₁₀ 18c बन्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; बद्धो K₁₀, बन्ध E 18e हिंसां] C₉₄K₈₂K₇; हिंसा C₄₅K₁₀E • °विधामाहुं] C₄₅K₈₂K₇; °विधमाहुं C₉₄, °विधान्याहुं K₁₀, °विध प्राहुं E 19a काष्ठलोष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; काष्ठलोष्टं K₁₀ 19b निर्दयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; निर्दया E

तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९॥
 बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
 अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२०॥
 शत्रुचौरभयैघोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१॥
 यस्य यस्य हरेद्विषं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारान्निहतः स्मृतः ॥ ३:२२॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३॥
 अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६॥
 यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
 स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७॥
 सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
 स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८॥
 अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।

19c °भिन्नाङ्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °भिन्नाङ्गा E 19d °वध्यमवा°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °वध्यववा°
 C₉₄ 20a भुजोरश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; भुजौरश्च K₈₂E 20b शिरोरुक्कण्ठ°] em. ; शिरोरुक्कण्ठ° C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇ , शिरोरुः कण्ठ° E 20c अनाहता म्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; अनाहत म्रियन्त्येष
 K₁₀ 20d वधो बन्धनजः स्मृतः] conj. ; °नजाः स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , °नजाः स्मृता K₇ , °नज
 स्मृतः E 21a °चौरभयैघोरैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °चोरभयै घोरै K₁₀ 21d अन्यैर्वापि] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀E ; अन्ये चापि K₇ 22a हरेद्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; हरे वि° K₁₀ 22b वधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇ ; वध E 22a °भिभूतानां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °विभूतानां K₁₀ 22b तद्वारान्नि°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₇ ; तद्वारान्नि° E 23ab °शस्त्रैर्माया°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °शस्त्रै मा° K₇ , °शस्त्रैर्मया°
 E 23c हिंसकान्याहु वि°] C₄₅K₁₀K₇ ; हिंसकान्याहुवि° C₉₄K₈₂ (unmetr.) , हिंसकेत्याहु वि° E
 24c परमं धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; परमं धर्म K₁₀ , परमो धर्म K₇ 24d त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₇E ;
 त्यजेच्छ दुरात्म* C₉₄ , त्यजेत्सुदुरात्मवान् K₈₂ , त्यजेत्स दुरात्मनम् K₁₀ 25b °तरं] C₉₄C₄₅^{pc}K₈₂
 K₁₀K₇ ; °तन् C₄₅^{ac}E 26d परं तपोधन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; पर तपोधमाः E 27a यो हिनस्ति न]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; यो न हि नस्ति K₁₀ , यो हि नास्ति न E 27b उद्भिज्जादि] em. ; उद्भिज्जादि C₉₄
 C₄₅K₁₀K₇E , उद्भिज्जानि K₈₂ • °विधम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °विधि K₇ 27c पुरुषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇ ; पुरुष° E 28a °दयां नित्यं] C₉₄K₈₂E ; °दया नित्यं C₄₅K₁₀ , °दया नित्य K₇ 28c यज्वा]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; यज्वा K₁₀ 29a परमं ती°] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; परन्ती° C₄₅

अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९॥
 अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
 अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३०॥
 अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
 अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१॥
 अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
 अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२॥
 मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
 स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४॥
 मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान्पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६॥
 वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
 मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७॥

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38 • C₀₂ resumes here in 189.jpg, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् (3.30b) After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in CK₈₂K₁₀K₇ 34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ Uttarottara 2.XXxx: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति 34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41 36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृत°)

30a यज्ञः] C₄₅C₀₂K₁₀E ; यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₇ 30c परमं] CK₈₂K₁₀K₇ ; परमो E 30d परमा] CK₈₂K₇E ; परमां K₁₀ 31ab (अहिंसा ... दमः)] CK₈₂K₁₀K₇ ; omitted in E 31c लाभः] K₇ ; लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ 31d परमं] CK₁₀K₇E ; परमा K₈₂ 32a धर्मः] K₈₂K₇ ; धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂, ध× K₁₀ 32b अहिंसा परमा गतिः] CK₈₂K₇ ; ××××××× K₁₀, अहिंसा परमो गतिः E 32e अहिंसा परमं ब्रह्म] CK₈₂E ; {अहिंसा परमं ब्रह्म} K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₇ 33a मांसाशनान्नि°] C₉₄C₄₅E ; मान्साशन नि° C₀₂, मांसाशनान्नि° K₈₂, मन्सासनान्नि° K₁₀, {मांसाशनान्नि°} K₇ 33d मांसं] CK₈₂ ; मांस K₁₀E, मांस K₇ 34a °मांसेन] CK₈₂K₁₀E ; °मासेन K₇ 34b वर्धयितु°] CK₈₂K₇E ; वर्द्धयति K₁₀ 34c पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; पितृन् C₀₂E, {पितृन्} K₁₀ 34d ततो ऽन्यो] CK₈₂K₁₀K₇ ; तदन्यो E 35b °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °दैवत° C₀₂K₁₀ 35c अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₇E ; अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K₈₂, ××××××× K₁₀ 35d नान्यत्र मनुरब्रवीत्] CK₈₂K₇E ; ××{त्र मनुरब्रवीत्} K₁₀ 36a क्रीत्वा] CK₈₂K₁₀K₇ ; कृत्वा E • °प्युत्पाद्य] CK₈₂K₁₀K₇ ; °प्युत्पाद्या° E 36b °हृत°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °हित° E • वा] CK₈₂K₁₀K₇ ; च E 36c पितृश्चार्चयित्वा] CK₈₂K₇ ; पितृश्चार्चयित्वा K₁₀, पितृश्चार्चयित्वा E 36d मांसं] CK₈₂K₁₀E ; मांस K₇ 37b °शील°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °शल° C₀₂ • °व्रतैः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °व्रतः{ C₄₅ 37c °वृत्तानां] CK₈₂K₇ ; °वृत्ताना K₁₀, °वृत्तीनां E 37d न] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; त C₄₅

मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
 सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८ ॥
 वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
 निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९ ॥
 तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
 बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥ ३:४० ॥
 अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
 इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥ ३:४१ ॥
 त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
 कोटीयज्ञसहस्रपद्मयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
 तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
 एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ३:४२ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

38a पर्णः] CK₁₀K₇ ; पण्णः K₈₂ ; पर्णाः E 38ab °हारादः] C₉₄C₀₂K₁₀^{pc}K₇E ; °हारादः K₁₀^{ac} ,
 °हारा अः C₄₅K₈₂ 39ab °हारा राः] C₄₅K₈₂K₁₀ ; °हाराद्राः C₉₄C₀₂K₇E 39d °भोजिभिः] C
 K₈₂K₁₀K₇ ; °भोगिभिः E 40a मांसं] CK₈₂K₁₀E ; मांसं K₇ 40b हीहेत] CK₇E ; हीयेत K₈₂K₁₀
 40c गुणाकर्षाः] conj. TÖRZSÖK ; गुणाकाशाः CK₈₂K₁₀K₇ , गुणा कुर्याः E 41b °यज्ञसमीहया]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °धर्मसमीहया C₀₂ , °यज्ञसमीहयाः K₇ , °धर्मसमीहय E 41c यशः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E ; यशः C₀₂ 41d परा गतिः] C₀₂K₈₂K₇ ; परा गतिः C₉₄ , पराङ्गतिम् C₄₅K₁₀ ,
 परा गतिः E 42a त्रैलोक्यं] CK₈₂K₇E ; त्रैलोक्य K₁₀ • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] C₄₅C₀₂K₁₀K₇
 E ; अखिलं ***** C₉₄ , अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे K₈₂ 42b कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] C₄₅C₀₂K₈₂
 K₁₀K₇E ; ***** C₉₄ • महीं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; मही C₀₂ 42c °कोटिः] CK₈₂K₁₀K₇ ;
 °कोटीः E (unmetr.) • स्नात्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; स्ना ऽ C₄₅ 42d °फलमहिंसः] CK₈₂K₁₀
 E ; °फलं त्वहिंसः K₇ • निःसंशयः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; **** C₉₄ , निःसंशयः C₄₅ , निःसंशयः E
 Colophon: नामाध्यायस्तृतीयः] CK₈₂K₁₀ ; नामाध्यायस्तृतीय K₇ , नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थो ऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।
 यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१॥
 आक्रोशताडनादीनि यः सहेतु सुदुःसहम् ।
 क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२॥
 वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।
 न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३॥
 वधार्हः पुरुषः कश्चिद्भजेत्पथि भयातुरः ।
 पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४॥
 न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
 न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also Brahmanḍapurāṇa 3.3.86ab: असद्भावो
 ऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते 1c cf. Śivadharmasāstra 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं
 न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ 2 cf. Śivadharmasāstra 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो
 वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

1a सद्भावः] CK₈₂K₇ ; सद्भाव° K₁₀E 1ab सत्यमित्याहुर्दृ°] C₄₅K₈₂K₇E ; सत्यमित्याहुर्दृ°
 C₉₄ , सत्यमित्याहुर्दृ° C₀₂ , सत्यामित्याहुर्दृ° K₁₀ 1b °प्रत्यय°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °प्रत्यय° C₀₂ ,
 °प्रत्येय° K₇ , प्रत्यक्ष° E 1c यथाभूतार्थकथनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; यथाभूतार्थ° C₀₂^{ac} , यथाभूतार्थ°
 कथनं C₀₂^{pc} 1d तत्सत्यकथनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; तत्सत्यकथनं C₄₅ , कथनं स्मृतं C₀₂^{ac} , सत्यकथनं
 स्मृतं C₀₂^{pc} 2a °ताडना°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °नाडना° C₄₅ 2b सुदुःसहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ;
 सुदुःसहं C₀₂ 2d सत्यमुदाहृतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सत्यमुदाहृतम् C₉₄ 3a °द्यतः] CK₁₀K₇
 E ; °द्यत K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; शस्त्र C₀₂ , सत्य C₄₅E 3b कर्हिचित्] CE ; कर्हिचित्
 K₈₂K₁₀K₇ 3c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सत्य C₄₅E 4b °तुरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °तुर C₄₅
 4c पृच्छतो] CK₈₂K₁₀K₇ ; पृच्छते E 4d तद्वापि] CK₈₂K₇E ; तदपि K₁₀ 5a हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀
 K₇ ; हि नास्ति C₀₂K₈₂E 5b राजन्न] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; राज न C₀₂ , राज्यं न K₈₂ 5c °त्यये]
 CK₈₂K₇E ; °त्यजे K₁₀ • °पहारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °प्रहारे C₀₂K₁₀

पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५॥

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।

सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६॥

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।

सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थानं विस्तरम् ॥ ४:७॥

सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।

सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८॥

सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।

सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१०॥

सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।

5 cf. MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatPu 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; Kaundinya's commentary ad PS 1.9: गोब्राह्मणार्थे ऽवचनं हिमस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतानि आहुरपातकानि ॥; Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ 9c cf. Varāhapurāṇa 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव 10 = MBh 1.69.22 = MBh Indexes 13.20.330 = Mārkaṇḍeyapurāṇa 8.42 = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ Viṣṇudharma 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते) • cf. Śivadharmasāstra 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥

6b °मानुष°] CK₈₂K₁₀E ; °मानुष्य° K₇ • सत्यं धर्मः परो यतः] C₄₅C₀₂ ; सत्यं धर्मः पयतः C₉₄ , सत्यं धर्मः परो यतः K₈₂K₇ , सत्यधर्मः परो यतः K₁₀ , सत्यधर्मपरायणः E 6c श्रेष्ठं] C K₈₂K₇ ; श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; वरिष्ठम्वरिष्ठम्बच्च C₄₅^{ac} 6d सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; सत्य° C₄₅K₁₀ • धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; धर्मः C₀₂E 7a सत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सत्य C₀₂ 7b सत्यमक्षयभोगदम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂ , सत्यमक्षयते नरं E 7c पोतः] CK₁₀K₇ ; पोत K₈₂ , प्रोक्तः E 7d पन्थानं विस्तरम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; यज्ञानविस्तरम् E 8a °ष्टगतिः] CK₈₂K₇E ; °ष्टागतिः K₁₀ 8c तीर्थं] CK₈₂ ; तीर्थ K₁₀K₇ , तीर्थात् E 9a सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सत्य C₄₅ 9b शमः] CK₈₂K₇E ; शमम् K₁₀ 9c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; सत्यं C₄₅ , सत्य K₇ 9d सुखम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; सुखः E 10a °सहस्रं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °सहस्रस्य C₀₂ 10b तुलया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तुल्यया C₀₂ 10c °सहस्राद्धिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °सहस्रा हि C₀₂ 10d एव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; एवं C₀₂E 11ab सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] K₈₂K₇ ; सूर्यः सत्येन पृथि स्थिताः C₉₄ , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C₄₅ , सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C₀₂ , सूर्य (सत्ये) ××× वी स्थिता K₁₀ , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E

सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२॥
 अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनाचरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३॥
 लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
 सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६॥
 एतत्सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७॥
 विगतराग उवाच ।
 न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
 उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

11c ≈ Varāhapurāṇa 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ 13c ≈ Varāhapurāṇa 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

11c वायवो] CK₈₂K₇E ; वात्यवो K₁₀ 11d सत्ये] CK₈₂K₁₀K₇ ; सत्यात् E 12a सागराः] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; सागरा C₀₂ 12b समयेन] CK₈₂K₁₀K₇ ; सत्येन च E 13ab सत्येन सत्येन]
 CK₈₂K₁₀E ; सत्येन K₈₂K₇ 13b शशिनाचरः] conj. ; शशिभाचरः } C₉₄ , शशिराचरः K₈₂K₁₀
 K₇ , शशि*चरः C₄₅ , स शिरा वरः C₀₂ , शशिभाष्करः E 13c विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] C₉₄K₈₂K₇ ;
 विन्ध्यस्तिष्ठन्ति C₄₅K₁₀ , विन्ध्या तिष्ठन्ति C₀₂ , तिष्ठते विन्ध्यो E 14a °लोकः] E ; °लोक C
 K₈₂K₁₀K₇ • स्थितः] CK₈₂K₁₀E ; स्थिः K₇ • सत्ये] CK₈₂K₁₀K₇ ; सत्यं E 14b मेरुः] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₇ ; मेरु C₀₂E 14c वेदास्ति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; देवास्ति° C₄₅ , वेदा ति° E 14d सत्ये]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; धर्मे C₀₂ • प्रतिष्ठति] CK₈₂K₁₀E ; प्रतिष्ठति K₇^{ac} , प्रतिष्ठितः K₇^{pc} 15a गौः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; गौ C₀₂K₁₀ 15ab क्षीरं सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; क्षीत्यं C₄₅^{ac} , क्सी* नित्यं C₄₅^{pc}
 15b क्षीरे घृतं स्थितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; क्षीरं घृतं स्थितम् C₀₂ , क्षीरे घृतं स्थितम् K₁₀ , क्षीरं स्थितं
 घृतम् E 15c सत्ये जीवः] CK₈₂K₁₀ ; सत्ये जीव K₇ , सत्यं जीव E 15d जीवः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇E ; जीव C₀₂ 16a सत्यमेकेन] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; सत्यमेकेन K₁₀ , सत्यमेकैः C₄₅ 16b धर्म°]
 E ; धर्मः CK₈₂K₁₀K₇ • °निश्चयः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °निश्चः C₉₄ 16d सत्यमेकं] CK₈₂K₇E ;
 सत्यमेकं K₁₀ • सुरक्षितम्] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E ; सुरक्षितः K₈₂ , सुरिक्षितम् C₄₅ 17a एतत्सत्य°] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; एवं सत्य° C₄₅ 17b सुव्रत] C₉₄K₈₂K₇ ; सुव्रते C₄₅K₁₀ , सुव्रतः } C₀₂ , सुव्रतं E
 18a तृप्तिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तृप्ति C₀₂ • विजानामि] CK₈₂K₇E ; विनामि K₁₀ 18b श्रुत्वा धर्मं
 तवाप्यहम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C₉₄ , धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E 18d °धन] C₀₂
 K₈₂K₁₀E ; °धून C₉₄ , °धनः C₄₅K₇

अनर्थयज्ञ उवाच ।
 स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
 अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
 प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥
 धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
 वार्यमाणो ऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥
 उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
 मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
 तेन चासौ विजानीयाद्द्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥ ४:२१ ॥
 प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
 तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥ ४:२२ ॥
 तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
 चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥ ४:२३ ॥
 दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
 अपहृत्य धनं मूढः स चोरश्चोर उच्यते ॥ ४:२४ ॥
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
 नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥ ४:२५ ॥

23cd cf. Umāmaheśvarasāṁvāda 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

19b °कीर्तितम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °कीर्तिताम् C₄₅ 19d उत्कोचं च ततः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 ; त्कोच ततः C₄₅, उत्कोचं चानृतः E 19c तुलाव्याजः] C₄₅K₇E ; तुलाव्याज C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀
 19d °सह्य°] CK₈₂K₇E ; °सह्ये K₁₀ • °स्तेय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; °स्तेन C₉₄K₇ • पञ्चमम्] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; पञ्चमः C₀₂E 20a धृष्टदुष्ट°] C₉₄K₈₂K₇E ; धृष्टदुष्ट° C₄₅, धृतदुष्ट° C₀₂, दृष्टदुष्ट°
 K₁₀ 20b °कर्षणम्] CK₁₀K₇E ; °कर्षण K₈₂ 20b वार्यमाणो ऽपि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; वार्यमानो
 वि° C₄₅ 21a उत्कोचं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; उत्कोच C₉₄ • विप्रेन्द्र] CK₈₂K₇E ; विद्रेन्द्र K₁₀
 21b °संकर°] C₀₂K₈₂ ; °शङ्कर° C₉₄C₄₅K₁₀, °सकर° K₇, °संहार° E • °कारकम्] CK₁₀K₇E
 ; °कारकः K₈₂ 21c मूल्यं] conj. ; मूल CK₈₂K₁₀K₇E • °विनाशार्थ°] CK₈₂K₁₀K₇E ; °विनार्थ°
 K₈₂ 21d °त्कोचः] CK₈₂K₇ ; °त्कोचं K₁₀, °त्कोच E 21ef विजानीयाद्°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E
 ; विजानीया द्र° C₀₂ 22c तं च स्तेनं] C₉₄ ; तच्च स्तेन C₄₅, तं च स्तेयं K₈₂, तच्च तेय K₁₀,
 सो ऽपि तेन C₀₂E, तच्च तेन K₇ 22d °हारकम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °हारकः C₀₂, °हारका K₈₂
 °हारकाः K₁₀ 23a परस्वार्थ°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; परस्वार्थ C₄₅K₁₀, परस्यार्थ E • हरेद्यदि] C₉₄C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇E ; हरेद्यति C₄₅ 23d कूटकापटिका] K₁₀ ; कुटका यटिका C₉₄, कूटकायटिका C₄₅C₀₂
 K₈₂K₇, कूटकार्यटिका K₈₂E 24a °जव°] CK₈₂K₇E ; °जव° K₁₀ 24b च्छद्मना] E ; च्छन्मना
 CK₈₂K₁₀, च्छत्माना K₇ 24cd मूढः स] CK₈₂K₇E ; मूढास्स K₁₀ 24d चोरश्चोर] C₉₄C₀₂K₁₀E ;
 चौर चोर C₄₅, चौरश्चौर K₈₂, चौरश्चोर K₇ 25ab (नास्ति ... तत्समः)] CK₈₂K₁₀K₇ ; omitted
 in E 25a स्तेय°] K₈₂K₇ ; तेन C₉₄, स्तेन° C₄₅C₀₂K₁₀, omitted in E 25b °समः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇ ; °समं C₀₂, omitted in E 25cd (नास्ति ... ऽनयः)] CK₈₂K₁₀K₇ ; omitted in E
 25c स्तेन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; तेन C₀₂, स्तेय° K₇, omitted in E • °समा°] C₄₅C₀₂K₁₀ ; °समो
 C₉₄K₈₂K₇, omitted in E 25d स्तेन°] CK₁₀E ; स्तेय° K₈₂K₇

नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥ ४:२६ ॥
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेनसमो ऽयशः ॥ ४:२७ ॥
 प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
 निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
 अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना †अन्यो हृताद्वै हृता†
 †अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत† एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८ ॥
 स्तेनस्तुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
 यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संव्रस्यमानो रटन् ।
 प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः
 कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९ ॥
 नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

26a स्तेय°] K₈₂K₇E ; स्तेन° CK₁₀ • °समा] C₀₂K₁₀ ; °समो C₉₄C₄₅K₈₂K₇E 26b स्तेन°] C
 K₁₀ ; स्तेय° K₈₂K₇, तेन E 26c स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; स्तेय° C₀₂K₈₂E • °सम] CK₈₂K₇E
 (unmetr.) ; °सम K₁₀ • अज्ञो] C₄₅ ; अज्ञ° C₉₄, अज्ञ C₀₂K₈₂K₁₀K₇, अज्ञः E 26d स्तेन°]
 C₉₄C₄₅K₁₀ ; स्तेय° C₀₂K₈₂K₇, तेन E 27a स्तेन°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; स्तेय° C₀₂K₈₂K₇, तेन E
 27b स्तेन°] K₁₀ ; स्तेय° CK₈₂K₇E 27c स्तेय°] C₀₂ ; स्तेन° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, स्तेन्य° K₇,
 तेन E 27d स्तेन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; स्तेय° C₀₂K₇, तेन E 28a प्रच्छन्नो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E
 ; प्रस्थन्नो C₄₅ • ऽर्थमन्यपुरुषः] C₄₅K₇ ; च वित्तमथवा K₈₂^{pe}E, वित्तम् C₉₄K₈₂^{ac}K₁₀, चित्त C₀₂
 • प्रत्यक्षमन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; प्रत्यक्षमनो C₄₅, प्रत्यक्षमन्ये E 28b निक्षेपाद्धन°] C₉₄C₄₅
 K₈₂ ; निक्षेपा धन° C₀₂K₁₀K₇, निक्षेपात्रय° E • °हारिणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; °हारिण्यो C₄₅,
 °हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ऽन्यमधनो C₀₂, ऽन्यविधयो E • चान्यो] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; चान्या E • हरेत्] CK₁₀K₇E ; हरे K₈₂ 28c अन्ये लेख्य°] corr. ; अन्या लेख° C₄₅C₀₂,
 अन्यो लेख्य° C₉₄, अन्यो लेख्य° K₈₂K₁₀K₇, अन्योल्लेख्य E • °धना अन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E
 ; °धन्यो C₄₅ • हृताद्वै] CK₇E ; हृतद्वै K₈₂, हृताद्वै K₁₀ 28d अन्यः क्रीतधनो] CK₈₂K₁₀ ; अन्य
 क्रीतधनो K₇, अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] C₉₄C₀₂K₁₀ ; परो धयहृत C₄₅, परो धनहृत
 K₈₂, परोधप्रहृत K₇, मदा ह्यपहृत E • जघन्याः] CK₈₂K₁₀K₇ ; जघन्यः E 29a स्तेनस्तुल्य]
 E ; स्तेनस्तुल्य C₉₄C₄₅K₇ (unmetr.), स्तेयस्तुल्य C₀₂, स्तेयस्तुल्य K₈₂ (unmetr.), तेन तुल्य K₁₀
 (unmetr.) 29b यावज्जीवति] CK₈₂K₁₀K₇ ; यावत्तज्जीवति E • °पतेः] C₄₅K₁₀K₇ ; °पतिः C₉₄
 C₀₂K₈₂E • संव्रस्यमानो रटन्] CK₈₂K₁₀K₇ ; संव्रास्यमानो शठः E 29c प्राप्तः°] CK₁₀K₇E ; प्राप्त°
 K₈₂ • °सह्य°] CK₈₂K₇ ; ×× K₁₀, °सद्य° E • °विषमं] em. ; °विषमः CK₈₂K₇E, ×××
 K₁₀ • कर्मेरितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; कर्मेरितः C₉₄, ××रितः K₁₀ 29d निरयमाक्रन्दमानो] CK₈₂ ;
 निरयमाक्रन्दमानो K₁₀, निरयं स क्रन्दमानो K₇, नियममाक्रन्दमानो E 30a निरयात्तिर्यत्व°]
 C₄₅K₈₂ ; निरयान्तिर्यत्व° C₉₄, निरया तिर्यत्व° C₀₂, निरयात्तिर्यत्व° K₁₀, निरयान्तिर्यक्ष°
 K₇, निरयान्तिर्यक्° E

तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षावृद्धम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
तस्माद्गुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३०॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः तन्नृशंसकः ॥ ४:३२॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवतमादित्यमानृशंस तमन्वितः ॥ ४:३३॥
पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत् मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५॥
जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।

35a ≈ Viṣṇusmṛti 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः) cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and Agnipurāṇa 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः 35c = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.291.25c

30b तिर्यत्वे] CK₈₂K₇ ; तिर्यक्त्वे K₁₀, तिर्यक्त्वे E • तथैवमेकशतिकं] C₄₅ ; तथैकमेकशतिकं C₉₄K₈₂ K₇, तथैकमेकशतिक C₀₂ ; तथैकमेकशतिक K₁₀, तथैकमेकशतिक E • °भ्रम्य°] CK₇E ; °भ्रम्य K₈₂, °भ्रम्य K₁₀ • वर्षावृद्धम्] K₇^{pc} ; वर्षावृद्धम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇^{ac}, वर्षावृद्धः C₀₂E 30c मानुष्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; मानुष्य C₄₅ (unmetr.), मानुष्य K₁₀ (top of akṣaras lost) • विपुले] CK₈₂K₇ ; विपुले K₁₀ (top of akṣaras lost), विपुले E • दारिद्र्य°] CK₈₂K₇ ; *रि* K₁₀, दारिद्र्य° E 30d तस्माद्गु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; तस्मा दु° C₀₂, तस्मा दु° K₁₀ • चाश्रयेत्] CK₁₀K₇E ; चाश्रत् K₈₂ 31a °शिव°] CK₈₂K₁₀E ; °शिवं K₇ 31c गवां वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; अवाम्वा C₄₅, *रि*म्वा K₁₀ • अतिथेर्द्वे°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; अतिथिर्द्वे° C₀₂, अतिथे द्वे° K₈₂ 31d नृशंसाः] C₉₄C₀₂K₈₂ K₁₀ ; नृशंसा C₄₅K₇E 32a °मूर्तिः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °मूर्ति° E 32b °न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °न्विताः C₀₂K₁₀ 32c सूर्यः] CK₈₂ ; सूर्य° K₁₀K₇, सूर्य° E • दीक्ष°] CK₈₂K₇ ; दीक्ष° E 32d तन्नृ°] em. TÖRZSÖK ; स नृ° CK₈₂K₁₀K₇E 33b °करः पिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °करः पिता K₁₀, °करपिता C₀₂ 33c °दैवत°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; °दैवत° C₄₅, °वत° K₁₀ 33cd °दित्यमानृशंस तमन्वितः] em. ; °दिश्वमानृशंस तमन्वितः C₉₄C₄₅, °दित्यमनृशंस तमन्वितः C₀₂K₁₀, °दिश्व अनृशंस तमान्वितः K₈₂, °दिश्वमनृशंस तमान्वितः K₇, °दित्यमनृशंस ततो ऽन्वितः E 34a पृथ्व्या] C₉₄C₄₅K₇ ; पृथ्व्या C₀₂K₈₂, पृथ्वी K₁₀, पृथ्व्या E 34b वन्देत्] C₉₄ K₈₂K₁₀K₇E ; वन्देन वन्देत् C₄₅, वन्द्येत C₀₂ 34d सर्व°] em. ; सर्व° CK₈₂K₁₀K₇E 35a पवित्रं] CK₈₂K₇E ; पवित्र K₁₀ • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; मङ्गल्य K₁₀, माङ्गल्य C₀₂K₇E • देवताः] C K₇ ; दैवताः K₈₂, देवता K₁₀, देवता E 35d °स्मादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °स्मादुव C₄₅, °स्माद्गावं E 36a जातमात्रस्य लोकस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; जातमात्रस्य लोकस्य K₁₀, सतसातस्य C₄₅^{ac}, सतसातस्य लोकस्य C₄₅^{pc}

घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६॥

पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं

ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।

ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति

तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७॥

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्

दुह्यन्ति बाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।

तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति

विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८॥

गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं

शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।

अशेषयज्ञतपदानपुण्यं

36 See a passage in Śivadharṃottara 12.92 ff. (especially 12.92, 100, 102–104) that seems closely related to VSS 4.36–39: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः॥ १२॥ कुतस्तेषां हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतं । सततं बालवत्साभिर् गोभिः श्रीभिर् इव स्वयं॥ १३॥ ये कुर्वन्ति गवां भक्तिं तृणतोयप्रदानतः । प्रणसरोहनाद्यैश्च गवां लोकं व्रजन्ति ते॥ १४॥ तृणतोयप्रदेशेषु नीत्वा यत्नेन मातरः । ये रक्षन्ति सदा गोपाः शिवलोके व्रजन्ति ते॥ १५॥ ये शिवाय गुरोर्वापि गां प्रयच्छन्ति भक्तितः । ते मोदन्ति शिवलोके भोगैः कल्पायुतन्नराः॥ १६॥ निवेद्य गोरसं भक्त्या शिवाय शिवयोगिने । सर्वान्कामानवाप्नोति शिवलोकमितो गतः॥ १७॥ इहलोकसुखार्थाय परलोकहिताय च । सर्वस्वेनापि गान्तस्मादाददीत विपश्चितैः॥ १८॥ अहो सुमहदाश्चर्यमहो सुष्ठु सुभाषितं । यत्पवित्रश्च मृष्टश्च गोरसो बुद्धिवर्द्धनः॥ १९॥ गोमता निज्जिताः लोका वृताशागोमतार्जिताः । गोमता निज्जितः स्वर्गः समस्तं गोमता जितं॥ १००॥ गावो बन्धुर्मनुष्याणां गावश्च धनमुत्तमं । गावो येषां गृहे न स्युरबन्धुरिव तद्गृहं॥ १०१॥ स्पृष्ट्वा तु गावः शमयन्ति पापं दत्त्वा तु गावस्त्रिदिवं नयन्ति । संरक्षिताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित्॥ १०२॥ सम्पन्नमस्नाति ददाति नित्यं पापापहं मित्रविवर्द्धनं च । स एव चार्थः परिभुज्यते च गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित्॥ १०३॥ तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पीत्वा च तोयान्यमृतं स्रवन्ति । यद्गोमयाद्यैश्च पुनन्ति लोकान्गोभिर्न तुल्यन्धनमस्ति किञ्चित्॥ १०४॥ स एव लोके परमः पवित्रो गवां रसः पुष्टि विवर्द्धनश्च । अस्नाति नित्यं विविधान्नयुक्तामिष्टश्चिरं येन शिव प्रसादात्॥ १०५॥ ... etc. 38a cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत

36d शकृत्क°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; शकृत्क° K₁₀ , क्षत्क° C₄₅ 37a °पवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E ; °पवित्रपूतन C₉₄ (unmetr.), °पवित्रं C₄₅ (unmetr.), °पवित्रपूत K₁₀ , °पवित्रपूतनं K₇ (unmetr.) 37b °गव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °गव्या C₀₂ , °गव्या K₁₀ • पुरुषाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; पुरुषा C₀₂ , पुरुषः E • पिबन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; विवन्ति C₀₂ 37c लभन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; भवन्ति C₀₂ 37d स्वर्ग°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; स्व° C₄₅ 38a गोभिर्न तु°] K₇ ; न गोभिस्तु° CK₈₂K₁₀ (unmetr.), न गावतु° E 38d दत्ताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; दत्ता C₀₂ , दत्ता E 39a गवाह्निकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; गवाह्निकं C₉₄ • यश्च करोति] CK₈₂K₁₀K₇ ; यः प्रकरोति E 39b गवां तु] C₄₅K₇ ; गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ , गवानाम् E 39c °तप°] CK₈₂K₇ ; °तप° K₁₀ , °जप° E

लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता ॥ ४:३९॥

अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
 अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४०॥
 अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
 अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
 अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१॥
 आसनेनार्घपाद्येन पादशौचजलेन च ।
 अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२॥
 पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
 श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥ ४:४३॥
 न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
 चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५॥
 अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
 स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६॥
 † न गतिमतिथिज्ञस्य गतिमाप्नोति कर्हिचित्† ।

44ab cf. MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा

39d लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता C₉₄, लभत्यसौ तमनृत्
 स कर्ता C₀₂, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E 40d प्रशंसते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; प्रशंस्यते C₀₂
 41a न पीड्येत] C₉₄C₄₅K₈₂E ; न गच्छेत (eyeskip to to 4.40c)C₀₂, न पी॥ K₁₀, निपीड्येत K₇
 41b अतिथिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; अति C₀₂, *** K₁₀ • न दुष्यति] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; नदुष्यति C₄₅,
 *दुष्यति K₁₀ 41c अतिथिः] C₉₄K₈₂ ; अतिथिं C₄₅C₀₂K₇E, अतिथिः K₁₀ • *प्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₇E ; प्रियः C₀₂ • यः] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; यर् C₉₄, य K₈₂ 41e अतिथेः] C₄₅C₀₂K₇ ; अतिथिः
 C₉₄K₈₂K₁₀, अतिथिं E 41ef *संतोषस्तस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; *संता यस्य C₄₅ 41f पुण्यः]
 CK₈₂K₁₀E ; पूनः K₇ 42a *आर्घ्यः] CK₈₂K₁₀K₇ ; *आर्घ्यः E 42c अन्नवः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E
 ; अन्नम् C₀₂, अन्नवः K₁₀ 42d निवेदयेत्] CK₈₂K₁₀K₇ ; प्रदापयेत् E 43a *दारात्मना]
 em. ; *दारात्मनो C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, *दारात्मनो C₉₄, *दारात्मको E 43b *पूजयेत्] C₉₄K₈₂E ;
 *पूज्यते C₄₅C₀₂K₁₀, *पूजते K₇ 43c श्रद्धया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; श्रद्धाया C₀₂ • चाविकल्पेन] C₄₅
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; चापि कल्पेन C₉₄ 44a *चरणं] CK₈₂K₁₀K₇ ; *प्रवरं E 44b देशजन्मनी] C₄₅C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇E ; देशजन्मना C₉₄ 44c चिन्तयेन्मः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; चिन्तयेन्मः C₄₅, चिन्तयेन्मः
 K₇ 44d *गतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; *गताः C₀₂, गतम् K₁₀ 45b *सूयः] C₉₄K₈₂K₇E ; *सूर्यः
 C₄₅C₀₂, *सूर्यः K₁₀ 45d *तपः] CK₈₂K₁₀E ; *तपः K₇ (unmetr.) 46b नृशंसमतमुत्सृजेत्]
 C₉₄K₈₂K₇ ; नृशंसमत उत्सृजेत् C₄₅, नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂, नृसंसमतमुत्सृजेत् K₁₀, न संशय
 समश्नुते E 47a न गतिमः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; न गति नाः K₈₂, न तिथिमः C₀₂E 47b कर्हिचित्]
 C₉₄E ; कर्हिचित् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇

तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ४:४७॥
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥ ४:४८॥
 नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
 विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९॥
 [यमेषु दमः (५)]
 दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
 दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५०॥
 दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
 दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१॥
 निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
 त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२॥
 दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
 दमं यो जयते सम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥ ४:५३॥
 मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
 घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४॥
 स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।

47cd = Vāyupurāṇa 2.17.8 = Brahmāṇḍapurāṇa 2.15.8; ≈Śivadharmottara 4.44ab: तस्मादतिथि-
 मायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः 50b cf. Mahābhārata Indeces 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि कात्स्न्येन
 धर्मसारसमुच्चयम् 54 Cf. Buddhacarita 11.35: गीतैर्हि यन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः
 पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥

47c °यान्त°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °यान्ति° C₀₂ 48a सक्तु°] em. ; शक्तु° C₉₄C₄₅ , शक्तु° C₀₂
 , शक्तु° K₈₂K₇ , शक्तु° K₁₀ , शक्ति° E • चैकेन] CK₈₂K₁₀E ; चैकेन K₇ 48b आसीन्महाद्भुतः]
 corr. ; आसीन्महाद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , आसी महद्भुतः C₀₂ , आसीन्महाद्भुतः K₇ , आसीन्महाद्भुतम्
 E 48c °दानेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °प्रादानेन C₀₂ 48d स्व°] CK₈₂K₁₀ ; (स°) K₇ , स° E •
 °गतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °गतः C₀₂ 49b °त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °त्तमम् C₀₂ , °त्तमः E
 49d कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; कीर्तितम् C₀₂ , कीर्तिताः E 50b धर्मसार°] em. ; धर्मः सार°
 CK₈₂K₁₀K₇ , धर्मभार° E 50c स्वर्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; स्वर्ग C₀₂ 50d कीर्तिर्द°] C₉₄C₄₅K₁₀E
 ; कीर्ति द° C₀₂K₈₂K₇ 51a दमस्ती°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दम ती° C₄₅ 51d दमः] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₁₀K₇ ; दम C₀₂ , दम E • काम°] CK₈₂K₁₀E ; काम K₇ 52a °दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °दम
 C₀₂ 52b °भ्रमर°] CK₈₂K₁₀E (unmetr.) ; °भ्रमरा° K₇ 52c घ्राणा] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; घ्राण C₄₅
 , घ्राण C₀₂ 52d °न्द्रियाः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °न्द्रियः E 53b सर्वे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सर्व° C₄₅ •
 °हराः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °हरा E 53d व्रजेत्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; व्रजे× C₉₄ 54a मृगे] CK₈₂K₇ ;
 मृगो K₁₀E • श्रोत्र°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; श्रोत्र° C₀₂ , श्रोत° K₇ • °वशा°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ;
 °वचशा° C₄₅ 54b पतङ्गाश्च°] CK₈₂K₁₀K₇ ; पतङ्गा च° E • °षोर्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °सो
 मृताः C₀₂ , °षो मृताः K₇ 54c घ्राणया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; घ्रातया C₄₅ 54cd नष्टो नष्टो] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; नष्टो C₄₅ 55b °सदुःसहः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; °सदुःसह C₄₅ , °सुदुःसहः K₁₀

किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५॥
 पुरुरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
 सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६॥
 अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
 अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्रया ॥ ४:५७॥
 अतिदानाद्धलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
 अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८॥
 दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
 स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
 विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
 भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
 निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६०॥
 परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
 परनिन्दापरात्रेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१॥
 परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
 राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२॥

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्)

55c पुनः] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; पुन C_{94}^{ac} 55d तेभ्यः] $CK_{82}K_{10}K_7$; तेभ्य E 56a पुरुरवो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; पुरुरवे C_{02} , पुरुरवा° E • तिलोभेन अतिकामेन] $CK_{82}K_{10}K_7$; तिकामेन अतिलोभेन E 56b दण्डकः] $CK_{82}K_{10}K_7$; पुण्डकः E 56a सागरा°] em.; सगर° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, सागर° C_{02} 57b अतिपानेन] $CK_{82}K_{10}K_7$; अतिपापेन E 57c अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj.; अतितृष्णा च मान्धातो C_{94} , अतितृष्णा च मान्धातो $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, अतितृष्णा च मन्धातो K_{10} , अतितृष्णा च मानाच्च च E 57d नहुषो] $CK_{82}K_7E$; नहुषो K_{10} 58a °र्नष्ट] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; °र्नष्टो C_{45} , नष्टो C_{02} 58c अतिद्यूतान्नलो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$; अतिद्यूतान्नरो $C_{45}K_{82}$, अतिख्यातान्नलो E 58d नृगो गो°] E; नृगङ्गो° $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$, नृगं गो° $C_{45}K_{82}$ 59a हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] $CK_{82}K_7$; हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K_{10} , हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E 59c °नाश] C_{45} ; °नाशो E °नाम $C_{94}C_{02}K_{82}$, °नश्च K_{10} , °नागा K_7 59d विप्र] $CK_{82}^{ac}K_{10}E$; विप्रा $K_{82}^{pc}K_7$ • दमया] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दया C_{45}^{ac} 60a निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; निर्घृणो $C_{02}K_7$, निर्घृण K_{82}^{ac} , निर्घृणो K_{82}^{pc} , निर्घृणे E 60b निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; निर्घृणो $C_{02}K_7$, निर्घृणे $K_{82}^{pc}E$ 60c निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; निर्घृणे $C_{02}K_{82}K_7$ 60d निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; निर्घृणे $C_{02}K_7$ 61b °जीवापकर्षणे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; °जीवापकर्षणे C_{45} , °जीवोपकर्षणे E 61c परनिन्दा°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; परनिन्द° C_{94} • °परात्रेषु] $CK_{82}K_7E$; °परात्रेषु K_{10} 61d घृणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; घृणा $C_{02}K_{10}E$ 62a घृणी°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; घृणा C_{45} 62c °ब्राजा] CK_7 ; °ब्राजी $K_{82}K_{10}$, °ब्राज्या E 62d °पर°] $C_{82}K_7E$; °पशु° K_{10}

परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
 आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३॥
 जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
 वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४॥
 परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
 देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५॥
 परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
 सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६॥
 एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
 लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
 प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
 दाक्षिण्यं स भवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

चतुर्मौनश्चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
 चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८॥
 चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।

63b cf. Bhagvadgītā 16.12: आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥

65cd These two pādas are illegible in K₁₀ 66 This verse is mostly illegible in K₁₀

63b अन्याया°] CK₈₂K₇E ; अन्यया° K₁₀ • °र्जनम्] CK₈₂K₇E ; °र्जवम् K₁₀ 63c °तुला°] CK₈₂K₇E ; °तुल° K₁₀ 63d °र्थ°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °र्थ° C₀₂ , °र्थ° K₁₀ , °र्थ° K₇ 64a विप्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; विप्र C₉₄ , विप्रे C₀₂ 64b घृणी°] CK₈₂K₁₀K₇ ; घृणा° E 64c वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; वनजाव*जा C₄₅^{ac} , वनजा वनिजा C₄₅^{pc} , वनज विनजा K₇ 64d विलगाश्चरणाचराः] corr. ; विलगाचरणाचराः C₉₄C₄₅K₇ , विलगोचरगोचरः C₀₂E , विलगोचरगोचराः K₈₂ , विलगाचरणाचराः K₁₀ 65b वक्ष्ये] CK₈₂K₁₀K₇ ; वक्ष्या E 66b अभोज्येषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; अभोज्ये C₄₅ 66c शौण्डे] K₈₂ ; सौण्डे C₉₄C₀₂K₇ , शौण्डे C₄₅ , सौण्डे K₁₀ , सौण्डो E 67a °पुरुषाः] K₇ ; °पुरुषः CK₈₂K₁₀E • °र्थिनः] K₇^{pc} ; °र्थिनां CK₈₂K₁₀E , °र्थिना K₇^{ac} 67b ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C₀₂ , नन्दनवायुवन्ति E 67c °श्रुतिं] K₇ ; °श्रुति° CK₈₂K₁₀E • नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; नित्य C₄₅ 67d स आयुष] em. ; समायुष CK₇ , समायुषः K₈₂ (unmetr.) , समायुष K₁₀ , स मानुष E • निःसंशयः] CK₁₀K₇E ; निःसंशयः K₈₂ 68a चतुर्मौन°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; चतुर्मौन° C₀₂ , चतुर्मौन° K₁₀ 68ab °तुःशत्रुश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °तुःशत्रुच° C₀₂ , °तुःशत्रुच° E 68b °तुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; °तुरायतनं C₉₄ , चतुरायतनम् K₁₀ 68c °पादं] CK₇E ; °पादः K₈₂ , ** K₁₀ 68d पञ्चधन्य°] CK₈₂K₁₀K₇ ; धन्यपञ्च° E 69a °मौनस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °मौनस्य C₄₅

पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९ ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
 चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७० ॥
 चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१ ॥
 चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
 आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२ ॥
 आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
 षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३ ॥
 चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४ ॥
 धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
 पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५ ॥
 आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
 शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६ ॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

69cd cf. Divyāvadāna 186.21: आर्यं, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति ? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः । 74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc.

69c पारुष्यं] CK₁₀K₇E ; पारुष्यं K₈₂ • °पिशुना°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °पिण्डाना° E 70c चतुःशत्रुर्नि°] C₉₄C₄₅E ; चतुःशत्रु नि° C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 70d सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; स्रोरिहा C₄₅ , सर्वथा E 71c मुदितो°] CK₈₂K₁₀K₇ ; मुदितौ° E 71d चायतनं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; चायतन C₉₄ , चायतन(C₄₅ 72c °भवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °भव C₉₄C₀₂ , °भव E 72cd सूक्ष्मं ध्या°] C₉₄K₈₂K₇E ; सूक्ष्मा°न्या° C₄₅ , सूक्ष्माध्या° C₀₂ , सूक्ष्मध्यान° K₁₀ 72d °नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀ ; °नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄ , °नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂ , °नमुक्तं चतुर्विधिं K₇ , °नयज्ञश्च E 73a स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; स्मृता C₀₂E • धर्मो] CK₈₂K₁₀K₇ ; धन्या E 73cd आहुः सू°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; आ★ C₉₄ 74ab धर्मश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; धर्म च° C₀₂K₁₀ 74b °श्रितः] CK₈₂K₁₀E ; °श्रिताः K₇ 74d भैक्षुकः] CK₈₂K₁₀K₇ ; भक्षकः E 75a यैरिदं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; यैरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वेत्ति C₀₂ 75d प्रवर्धनम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; प्रवर्धनः E 76b धन्यादेव] CK₈₂K₁₀K₇ ; धर्मादेव E 76c पुष्टिः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ★ष्टिः C₉₄ • स्मृतिर्मेधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ 76d °मानवे] em. ; °मानवः CK₈₂K₁₀K₇E 77a °स्थान] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °स्थानं C₄₅K₇E (unmetr.) • पञ्चैव] CK₈₂K₁₀K₇ ; पञ्चैवं E 77b कीर्तयिष्यामि] CK₈₂K₇E ; कीर्तयिष्यामि K₁₀

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
 महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७ ॥
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
 गुरोश्चालीकनिर्बद्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ४:७८ ॥
 ब्रह्मो ऋग्वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९ ॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८० ॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१ ॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
 महापातकपञ्चैतन् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२ ॥

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

77c-f ≈ MBh Indexes 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं
 चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ See also Yājñavalkyasmṛti 3.227: ब्रह्महा मद्यपः
 स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ 78 ≈ MBh 5.40.3:
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ = Manu
 11.56 ≈ Viṣṇusmṛti 37.1-4 ≈ Agnipurāṇa 168.25 79 ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा
 कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ See also Yājñavalkyasmṛti
 3.228: गुरुणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈
 Manu 11.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः
 ॥ 81 = Manu 11.58

78a समुत्कर्षे] em. ; समुत्कर्षे C₉₄K₈₂, समुत्कर्षे C₀₂K₁₀K₇E, समुत्कर्षे C₄₅ 78b राज°] CK₈₂K₁₀
 K₇ ; राज्ञी° E 78c °निर्बद्धः] C₉₄C₄₅K₇ ; निबद्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, निर्बद्धस् E 78d ब्रह्महत्याया]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ब्र***या C₉₄ 79a ब्रह्मो] CK₈₂K₁₀K₇ ; ब्रह्म E 79b सुहृद्वधः] CK₈₂K₁₀
 K₇ ; सकृद्वधः E 79c °नाद्ययोर्जग्धिः] em. ; °न्नश्च यो जग्धिस् C₉₄, °न्नश्च यो जग्धि C₄₅
 , °न्नश्च योद्विग्नः C₀₂, °न्नं च यो जग्धिः K₈₂, °न्नं च यो जग्धिः K₁₀, °न्नश्च यो जवे K₇
 , °न्नश्च यो विप्रः E 80a स्वयोन्यासु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सुतोन्त्यासु C₄₅ 80c सख्युः] em. ;
 सख्य CK₈₂E, ** K₁₀, सख्युः K₇ • पुत्रस्य च स्त्रीषु] CK₈₂K₇ ; ***** K₁₀, पुत्रीषु चास्त्रीषु
 E 80d °समः] CK₈₂K₇ ; ** K₁₀, °सम E 81a निक्षेप°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; [निक्षेप° K₁₀,
 निक्षेप° C₄₅ 81b नराश्वरजतस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; [नराश्वरजतस्य K₁₀, नराणां स्वजनस्य C₄₅
 81d रुक्मस्तेय°] em. ; [रुग्य°*य° C₉₄, रुग्मस्तेय° C₄₅C₀₂K₈₂K₇, *** K₁₀, हृतस्तेय° E •
 °समः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सः C₄₅^{ac}, °सम E 82a एते] CK₈₂K₇ ; [एते K₁₀, एव E • सम्भूय]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; संभूयो C₀₂, [संभूयो K₁₀ 82c °पञ्चैतन्] CE ; °पञ्चैतम् K₁₀, °पञ्चैतन् K₇,
 °पञ्चैते K₈₂ 82e °मादम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; °माद E 82f वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वर्जनीयो
 C₀₂

कायवाङ्मनमाधुर्यं चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
 सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३॥
 प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
 यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४॥
 इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
 सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
 क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
 कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
 स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६॥
 आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
 आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७॥
 आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
 आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८॥
 इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
 इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
 दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते

83ab मनमाधुर्यं च°] em. ; °मनसा धूर्यश्च° C₉₄C₀₂K₈₂K₇, °मनसाधूर्यश्च° C₄₅, °मनधूर्यश्च° K₁₀, °मनसा भूर्यश्च° E 83b °क्षुर्बुद्धि°] C₉₄C₄₅K₇E ; °क्षु बुद्धि° C₀₂K₈₂, *** K₁₀ 83c °दानं च°] CK₈₂K₇ ; ** K₁₀, °दानश्च E 83d °बुद्धिं च°] C₉₄K₈₂K₇ ; बुद्धिश्च C₄₅, °दृष्टिं च C₀₂E, *** K₁₀ 84a प्रसन्न°] CK₈₂E ; प्रसन्न° K₁₀, प्रसन्न° K₇ 84c यथा°] CK₈₂K₁₀K₇ ; यस्य E • °दानं°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °दातृश्च E 84d स्वाश्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; स्वासमा° C₀₂ • °गतो°] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °सतो K₇ 85b इन्धनो°] CK₈₂K₁₀E ; इत्वनो° K₇ • जात°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; जा° C₄₅ 85c सुलभानि न°] CK₈₂K₁₀K₇ ; सुलभानि च E 85d °दकानि°] CK₈₂K₇E ; °तलकानि K₁₀ 85e क्षुते°] conj. ; क्षुतं CK₈₂K₁₀K₇, शतं E 86a पञ्चार्जवाः°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; पञ्चार्जवः C₀₂, *** K₁₀, पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति°] CK₇ ; प्रशंसन्ति K₈₂E, प्रससन्ति° K₁₀ 86c कर्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; *र्म° C₉₄, कम्मल° K₁₀ • °वृत्त्याभिवृद्धिं च°] CK₈₂K₇ ; °वृत्तिभिवृद्धिश्च K₁₀, °वृत्त्याभिवृद्धिश्च E 86e स्त्रीधनोत्कोच°] CK₈₂K₁₀K₇ ; स्त्रीधनज्ञो च E • °वित्तं च°] CK₈₂K₇E ; °वित्तिश्च K₁₀ 86f आर्जवो ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; आर्जवश्च C₀₂, आर्जवेना° E 87ab आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः°] CK₁₀K₇ ; omitted in K₈₂^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप K₈₂^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः E 87cd (आर्जवो ... वृथाग्नयः°)] CK₈₂K₁₀K₇ ; omitted in E 88ab (आर्जव° ... तिष्ठति°)] CK₈₂K₁₀K₇ ; omitted in E 88a °ग्रामः°] C₉₄C₄₅K₇E ; °ग्रामात् C₀₂K₁₀, °ग्रामाः K₈₂ 88d तस्य चरन्ति°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; तस्य रमन्ति E, त*×*न्ति C₉₄ 89a यमप्रविभागः°] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; यमविभागः C₀₂, यमप्रविभागः K₈₂, नियमप्रविभागः E • द्विजेन्द्र°] CK₈₂K₁₀K₇ ; नरेन्द्र E 89b °येत्तं मनुष्यः°] corr. ; °येत्तन्मनुष्यः C₉₄E, °येत्तं मनुष्यः C₄₅, °येत्तन्मनुष्यः C₀₂ 89c दुरित°] CK₈₂K₁₀K₇ ; इरित° E • °पहारी°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °पलपहारी C₀₂ • °ज्ञयास्ते°] CK₁₀K₇E ; °ज्ञयाते K₈₂

भवति पृथिविभर्ता ह्येकच्छत्रप्रवर्ता ॥ ४:८९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

89d °वर्ता] conj. ; °वृत्ता CK₁₀K₇, °वृत्ताः K₈₂E Colophon: नामाध्यायश्चतुर्थः] CK₈₂K₁₀K₇ ;
नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।

कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्
अमृतवदनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।

प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्
†अपर वद मतज्ञा† नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र
नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।

हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र
कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२॥

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ ५:३॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।

शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥ ५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।

3 = Liṅgapurāṇa 1.8.29cd-30ab

1 विगतराग उवाच] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; विगतराग उवाच C_{94} 1a कथय नि०] $CK_{82}K_{10}K_7$;
कथयति E • °तत्त्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; तं C_{45} • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] $C_{94}K_{82}K_7E$; त्वां
वशेषात् C_{45} , सांप्रतं त्वं विशेषात् $C_{02}K_{10}$ 1b °तुल्यं श्रो०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °तुल्यां श्रो०
 C_{45} , °तुल्यं श्रो० तुल्यं श्रो० K_{82}^{ac} • °कामो] $CK_{82}K_{10}K_7$; °कामा E 1c °दहन०] $CK_{82}K_{10}K_7$;
°वदन० E • °निषिक्तम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °विमुक्तम् C_{45} 1d अपर०] $CK_{10}K_7E$; अपरं K_{82}
(unmetr.) • °वदम०] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; °वद० C_{94}^{ac} , °वदन० E • °तज्ञा नास्ति] $C_{94}C_{45}$
 $K_{82}K_7$; °तज्ञान्नास्ति C_{02} , *** K_{10} , °तज्ञान्नास्ति E 2a °सुख०] $CK_{82}K_{10}K_7E$; °मुख०
 K_{82}^{ac} • °मतो ऽन्यत्] $CK_{82}K_7$; °मतो ऽन्य K_{10} , °मनो ऽन्यत् E • कीर्त०] CK_7E ; कीर्ति० K_{82}
 K_{10} 2b °विशेषः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; विशेष C_{94} , °विशेष C_{45} • प्रकारः] $CK_{82}K_{10}E$; प्रकारः K_7
2d °विनाशं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °विनाश० $C_{02}E$ 3a इज्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; ईज्या $C_{02}K_{10}$ •
दानं] $CK_{82}K_7E$; दान० K_{10} 4a °निर्देशं] CK_7E ; °नियमं K_{82} , °र्देशं K_{10} 4c शारीर०] CK_{82}
 K_7E ; शरीर० K_{10} • °शौचमाहारो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °शौच*हारो C_{94} 4d मात्रा भावश्च]
 $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; मात्रा भावं च C_{94} , सात्राभावश्च K_{10} 5a ताडयेन्न] $CK_{82}K_{10}E$; ताडये न K_7

परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥ ५:५ ॥

श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।

मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥ ५:६ ॥

मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।

मृतोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥ ५:७ ॥

एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥ ५:८ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ५:९ ॥

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।

भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।

वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५:१० ॥

स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः ।

धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥ ५:११ ॥

अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।

अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥ ५:१२ ॥

8ab ≈ Manu 5.136ab: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश 8cd ≈ Manu 5.136cd: उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता 9ab = Manu 5.137ab 9cd ≈ Manu 5.137cd: त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम्

5d शौचं] CK₈₂K₁₀E ; शौच K₇ • कायिकमुच्यते] CK₈₂K₁₀E ; कायिकमुच्यते K₇ 6a श्रोत्रं] em. ; श्रोतं CK₈₂K₁₀K₇E 6b गुदोपस्थं] CK₈₂K₁₀ ; गुदोपस्थं K₇, गुदापस्थं E 6c मुखस्यां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; मुखस्थां C₄₅ 6cd शौचमां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; शौचमां C₄₅K₁₀ 7a विष्टां] CK₈₂K₇E ; विष्टं K₁₀ 7c मृतोयैस्तु] C₀₂K₈₂K₁₀E ; मृतोयैस्तु C₉₄, मृतोयैस्तु C₄₅, मृतोयैस्तु K₇ • उपस्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; उपस्थं C₀₂E 8a उपस्थे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; उपस्थं C₀₂K₁₀ • गुदे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; गुदो C₀₂K₁₀ 8b तथैकत्र] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; तथैकत्र C₄₅, तथैकत्र E • दश] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दशः C₀₂ 8c दातव्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; दातव्यो C₀₂E 8d मृदः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; मृदः K₈₂, मृदा K₁₀ • शुद्धिं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂ ; शुद्धिसमीहया C₀₂, शुद्धिं समीहता K₁₀, शुद्धिः समीहता K₇, शुद्धिं समाहिता E 9a एतच्छौचं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; चेतच्छौचं C₀₂E, एतं K₁₀ 9b गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; गुणं C₀₂ 9c त्रिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; द्विं C₀₂ 10b शृणुष्ववहितो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; शृणुष्ववहितो C₉₄, शृणुष्ववहितो K₁₀ 10d पिबेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; पिबे C₄₅ 10e चारदानार्थं] CK₈₂K₁₀K₇ ; चारणार्थाय E 11a स्वादुं] CK₈₂K₇ ; स्वादुं K₁₀, स्वादं E 11b षड्रसैर्बुधं] C₄₅E ; षड्रसैर्बुधं C₉₄K₈₂K₇, षड्रसैर्बुधं C₀₂, षड्रसैर्बुधं K₁₀ 11c वैषम्यनाशो ऽस्ति] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; वैषम्यनाशास्ति C₄₅, वैषम्यनाशो K₁₀ 11d सुदारुणाः] CK₈₂K₁₀K₇ ; सुदारुणः E 12a अभक्ष्यं] CK₈₂K₇ ; अभक्ष्यं K₁₀, अभक्ष्यं E 12b न च] CK₈₂K₁₀ ; न च K₇E 12d अवाच्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; अवाच्यं C₀₂

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कचकानि च ।
 गौरं च शूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥ ५:१३ ॥
 छत्ताकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
 चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥ ५:१४ ॥
 हंससारसचक्राह्वकुङ्कुटान्शुकश्येनकान् ।
 काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥ ५:१५ ॥
 अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
 शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥ ५:१६ ॥
 मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
 कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ॥ ५:१७ ॥
 त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ।
 सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ॥ ५:१८ ॥
 अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ।
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ ५:१९ ॥
 यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।
 कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥ ५:२० ॥
 शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः

13ab cf. Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कचकानि च 14ab Cf. Manu 5.19ab: छत्ताकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुङ्कुटम् 19cd = Manu 5.106ab 20ab ≈ Manu 5.106cd: यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः 20cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

13a पलाण्डुं] E ; पलण्डुं CK₁₀K₇, पलण्डुं K₈₂ 13b कचकानि] CK₈₂K₁₀K₇; च कचकानि E 13c गौरं च] em.; गोरस्व C₉₄K₁₀, गोरस्व C₄₅C₀₂K₈₂K₇, गौरस्व E • मांसं] CK₈₂K₁₀K₇; मांसं E 14a छत्ताकं] K₈₂C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; छत्ताक C₀₂ • विड्वं] CK₁₀E; विड्वं K₈₂K₇ 14b गोमांसं] K₈₂C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; गोमांस C₄₅ 14c चटकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; चटकाम् C₀₂K₁₀ 15b कुङ्कुटान्शुं] CK₇E; कुङ्कुटा शुं K₈₂, कुङ्कुटां शुं K₁₀ • श्येनकान्] C₉₄C₀₂K₇E; श्येनकान् C₄₅, श्येनका K₈₂, श्येनकां K₁₀ 15c काकोलूकं बलाकं च] C₄₅K₇; काकोलूकस्व C₉₄, काकोलूकबलाकं च C₀₂K₈₂E, काकोलूकं बलाकं च K₁₀ 16a अमेध्यांश्चां] CK₈₂K₇; अमेध्याश्चां K₁₀, अमेध्याश्चां E 18a जिज्ञासितो] CK₈₂K₁₀; जिज्ञासनो K₇, जिज्ञासतो E 18b क्षिप्तः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; क्षिप्य C₄₅, क्षिप्त K₁₀ • कथितो] CK₈₂K₁₀K₇; कथितं E 18c शुचिर्] C₉₄C₄₅E; शुचि C₀₂K₇, शुचिन् K₈₂K₁₀ 19a अहिंसकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अहिंसक C₄₅ • शुचिर्दान्तो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; शुचि दान्तो C₀₂K₇, शुचिर्दान्तो E 19d शौचं परं स्मृतम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; शौचं परं स्मृतम् C₄₅C₀₂, शौचयनं स्मृतः E 20ab यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] CK₇ (unmetr.); यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न K₈₂K₁₀, यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E 20b शुचिः शुचिः] CK₈₂K₇; शुचि शुचिः K₁₀, शुचिः शुचि E 20d शुचिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; शुचि C₀₂ • वस्तुषु] CK₈₂K₁₀E; वस्तुषु K₇ 21a शौचाशौचं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शौचाशुच C₄₅ • कालक्षये निश्चयः] K₈₂K₇; कालक्षयेनिश्चयः C₉₄C₄₅K₈₂, कालक्षयेनिश्चयः C₀₂K₁₀, कालक्षयेतिश्च यः E

सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतः ।
 प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
 जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ५:२१॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

21b कीर्तिर्यशः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; कीर्तिर्यशः C₉₄C₀₂(unmetr.) • °लङ्कृतः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °लङ्कृतः
 C₄₅ 21c °एरितम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; °ओदितः E 21d परत्रमी°] CK₈₂K₁₀K₇ ; पवित्रमी° E •
 °गतिं] em. ; °गतिः CK₈₂K₁₀K₇E • निःसंशयम्] C₉₄K₁₀K₇ ; निःसंशयः C₄₅C₀₂K₈₂E Colophon:
 °विधिर्] C₉₄E ; °विधि° C₄₅C₀₂K₈₂K₇, °विधि° K₁₀ • नामाध्ययः पञ्चमः] CK₈₂K₁₀K₇ ; नाम
 पञ्चमोऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेषु इज्या (२)]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

अथ पञ्चविधमिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।

धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वभावहितो द्विज ॥ ६:१॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।

ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।

अष्टकाः पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।

स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥ ६:४॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।

वेदाध्ययनं कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ॥ ६:५॥

इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ।

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मैदमूहापोहविशारदः ॥ ६:६॥

शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ।

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ॥ ६:७॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।

1a °मिज्यां] C₄₅ ; °मीज्यां C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 1b °त्तम] CK₈₂E ; °त्तमः K₁₀K₇ 1c °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] CK₇ ; °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं K₈₂K₁₀ , °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं E 1d द्विज] CK₈₂K₁₀K₇ ; भव E 2a अर्थयज्ञः] C₉₄C₀₂K₈₂ ; अनर्थयज्ञः C₄₅ , अर्थयज्ञ K₁₀K₇ , अर्थयज्ञ° E 2c ज्ञानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; ज्ञान C₀₂K₇ 3b अग्नि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; {अ}×° C₉₄ , ** K₁₀ • °क्रिया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °क्रियाः C₄₅C₀₂ 3c अष्टकाः] em. ; अष्टका CK₈₂K₁₀K₇E • पार्वणी] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; पार्वणी C₄₅ , {पार्वणी} K₁₀ 3d °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °यज्ञ C₀₂ , ** K₁₀ 4b °यतनेषु] C₄₅C₀₂E ; °लयनेषु C₉₄K₈₂K₇ , °यत** K₁₀ 4c °हस्त°] CK₈₂K₇ ; ** K₁₀ , °हस्तैः E 5a °यज्ञं ततो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °यज्ञं तपो C₄₅ °यज्ञस्ततो C₀₂ 5c वेदा°] CK₈₂K₇E ; अदा° K₁₀ 6a °पुराणं च] CK₈₂K₁₀K₇ ; °पुराणश्च E 6b °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °यज्ञ C₀₂ 6c कर्म] CK₈₂K₁₀K₇ ; क्रमम् E 7a °चक्षुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °चक्षु C₀₂ 7b °यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °यज्ञ C₀₂ , °यज्ञस् K₁₀ 7c °यज्ञ] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °यज्ञ C₀₂K₁₀ 8a ध्यानं] CK₁₀E ; ध्यान K₈₂K₇

सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:८॥
 सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
 तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:९॥
 चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
 प्रभुतत्त्वं स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:१०॥
 अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।
 विद्यातत्त्वं स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:११॥
 विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
 अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
 पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६:१२॥
 विगतराग उवाच ।
 एकैकस्य हि तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
 कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६:१३॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वं प्रकृतिचिन्तया ।
 कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६:१४॥
 द्वितीयं तत्त्वं पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
 विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६:१५॥
 प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
 शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥ ६:१६॥

8c सोमो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; सोमा० C₄₅K₁₀E 8d सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C₄₅ ; सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् C₉₄ , सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः C₀₂K₈₂K₁₀ , सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K₇ , सूक्ष्मां तत्त्वञ्च पञ्चमम् E
 9c शशिं] CK₈₂E ; शशि K₁₀ , शशिन् K₇ 9cd ध्यायेत्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ध्याये त० C₀₂
 10b ज्वालामग्निं] CK₈₂K₁₀E ; ज्वालामग्नि K₇ 10c ०तत्त्वं :] CK₇ ; ०तत्त्वं K₈₂ , ०तत्त्वं K₁₀
 E 10d ०नाशनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ०नाशनम् C₀₂E 11b ध्यायेत्स्फटिक] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ;
 ध्यायेत्स्फटिक C₉₄^{ac} , ध्याये स्फटिक C₀₂E • ०मलम्] CK₁₀E ; ०मलः K₈₂ , ०मलः K₇ 11c तत्त्वं :
 स] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; तत्त्वं C₉₄ , तत्त्वं स C₀₂ , तत्त्वं स E 11d ०जमव्ययम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇E ; ०मव्ययं C₀₂ 12ab ध्यायेत्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ध्याये त० C₀₂ 12c ०यज्ञस्य] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; ०यज्ञञ्च C₀₂E 12d समासतः] CK₈₂K₁₀K₇ ; सनातनः E 13a हि] E ; त्रि० C
 K₈₂K₁₀K₇ 13c लोकाः] C₉₄K₈₂K₇ ; लोका C₄₅C₀₂K₁₀E • प्रपद्यन्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; प्र***
 C₉₄ 13d ०धन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; ०धनः C₄₅K₇ 14ab प्रथमं तत्त्वं] E ; प्रथमं तत्त्वं CK₈₂^{pc}K₁₀
 K₇ , omitted in K₈₂^{ac} • प्रकृतिचिन्तया] CK₈₂K₁₀K₇ ; च कृतिचिन्तय E 14d सुखी] CK₈₂K₁₀K₇
 ; सुखम् E 15c याति] CK₈₂K₁₀K₇ ; यान्ति E 16a ०तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ०तत्त्वं C₀₂ •
 तृतीयं] CK₈₂K₁₀K₇ ; तृतीयस् E 16b ध्यायमानो मरिष्यति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; ध्याय***रिष्यति
 C₉₄ , ध्यायामानो मरिष्यति E 16c शिवलोके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; शिवलोक C₄₅ , रुद्रलोके E •
 वसेन्नि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वसे नि० C₀₂ 16d ०युतं] CK₈₂K₇E ; ०युत K₁₀

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
 अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६:१७॥
 पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
 न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६:१८॥
 पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
 जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
 जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
 प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१९॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
 कायिकं च तृतीयं तु मनोवाङ्मर्म तत्परम् ।
 कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:२०॥
 मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
 मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२१॥
 अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२२॥
 आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
 शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६:२३॥

22cd ≈ MBh 6.39.15cd: स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते

17a °तत्त्वामृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °तत्त्वामृतं C₀₂, °तत्त्वामृतं E 17c अक्षयं] CK₈₂K₁₀K₇ ;
 अक्षयं E 19a °युक्तो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °युक्तो C₉₄ (top of akṣaras lost), °युक्तो E • च] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; omitted in C₄₅ E • पुनर्जन्म°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; पुनर्जन्म° C₉₄ (top of akṣaras
 lost), पुनर्जन्म° C₀₂ 19b जिज्ञास्यन्तां] C₉₄K₁₀K₇E ; जिज्ञास्यन्तां C₄₅K₈₂ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता
 C₀₂ 19c जन्मेनैकेन] C₄₅K₁₀K₇E ; जन्मेनैकेन C₉₄C₀₂K₈₂ (unmetr.) • मुक्तिर्भ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 E ; मुक्तिर्भ° C₀₂ • न वा] CK₁₀K₇E ; भवा K₈₂ • मानवाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; मानमानवाः C₄₅
 , मानवा C₀₂, मानव E 19d प्रत्यक्षा°] CK₁₀K₇E ; प्रत्यक्ष° K₈₂ • °वेदनीयम्] C₄₅K₈₂K₁₀ ;
 °वेदनीयः C₉₄C₀₂K₇, °वेदनीय E 20a °तप] CK₈₂K₁₀K₇ ; °तपम् E 20c कायिकं च तृतीयं
 तु] CK₈₂K₇E ; मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip) 20d मनोवाङ्मर्म] C₉₄K₇E ; मनोवाङ्मर्म C₄₅,
 मनोवाङ्मर्म° C₀₂, मनोवाङ्मर्म° K₈₂K₁₀ • °परम्] C₀₂ ; °परः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 20c कायिकं]
 CK₁₀K₇E ; कायिक K₈₂ 21a °सौम्यं] K₇ ; °सौम्य° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, °सौम्य° C₀₂ (top of
 akṣaras lost) • प्रसादश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; प्रसादं च C₄₅E, प्रदानश्च K₁₀ 21c मौनं] CK₈₂K₁₀K₇ ;
 मौन° E • °शुद्धिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °शुद्धिश्च C₀₂E 21d पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₇ ; पञ्चैते C₄₅K₈₂
 , पञ्चैतत् C₀₂, पञ्चैतत् E 22c °भ्यसनं चैव] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; °भ्यसन° C₉₄, °भ्यसनं चैव
 K₁₀ 23a आर्जवं च अहिंसा च] CK₈₂K₁₀K₇ ; आर्जवत्वमहिंसाश्च E 23b °चर्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 ; °चर्य C₀₂E 23c शौचं] CK₈₂K₁₀K₇ ; शौच E

इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
 मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२४ ॥
 स्वस्तिमङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
 कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२५ ॥
 मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
 अभ्रावकाशे वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥ ६:२६ ॥
 स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
 पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तप साधनाः ॥ ६:२७ ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
 चान्द्रायणं पराकं च तपः सातपनादयः ॥ ६:२८ ॥
 येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
 आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
 स्वर्गाकाङ्क्षचनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलम्
 जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६:२९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥

24c MBh 5.145.6: मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः । तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति
 दुर्मतिः ॥ 26ab See MBh and Lalitavistara passages in Umā Playful article (p.627): मण्डूकयोगी
 हेमन्ते ग्रीष्मपञ्चा तपास् भवेत् ... also Umā 6.26ab :मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
 27ab Cf. 2.38 and 17.xx ff.

24a इष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; इष्ट C₀₂K₁₀ • °भावं] CK₈₂K₁₀K₇ ; °भावश् E 24b पथ्यं] CK₈₂K₁₀
 K₇ ; सत्यं E 24c मनो°] CK₈₂K₁₀K₇ ; मन° E • पञ्चैतत्] CK₈₂K₁₀ ; पञ्चेतत् K₇ , पञ्चेतान् E
 24d तप उक्तं महर्षिभिः] CK₈₂K₁₀K₇ ; तपमुक्तं महर्षिभिः E 25a °शीर्भि°] C₉₄E ; °शीभि° C₄₅
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 25b °तिथि°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °तिथि E 25c °मिश्रक] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °**क C₉₄
 , °मित्यश्रक C₄₅ • पञ्चैतत्] CK₈₂K₁₀K₇ ; पञ्चेतन् E 25d तप उक्तं] CK₈₂K₁₀K₇ ; तपमुक्तं E
 26b ग्रीष्मे] CK₈₂K₁₀K₇ ; गृष्मे E 26d तपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तप C₀₂ • साधनमु°] C₉₄K₈₂
 K₇E ; साधन उ° C₄₅C₀₂K₁₀ 27a दानं] CK₈₂K₇ ; दान K₁₀ (top of akṣaras lost), दानश् E
 27c दानं] CK₈₂K₁₀K₇ ; दानश् E 27d तप] E ; तपः CK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) 28a कृच्छ्रातिकृच्छ्रं]
 C₉₄C₄₅K₈₂E ; कृच्छ्रादिकृच्छ्र C₀₂ , कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₁₀ , कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₇ 28b °याचितम्] C
 K₈₂K₁₀K₇ ; °याचितः E 28c चान्द्रायणं पराकं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ ; चान्द्रायनं पराकं C₄₅ , चान्द्रायणं
 पराकं K₈₂ , चान्द्रायणवराकश् E 28d तपः सातपनादयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; तपसान्तपनादयः
 C₀₂E 29a तप त°] E ; तपस्त° CK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) • °मनसा] em. ; °मनसः CK₈₂K₁₀
 K₇E 29b निर्मलमति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; निर्मलमति° C₄₅ • जघन्यं] CK₈₂K₁₀K₇ ; जगत्यं
 E 29c °काङ्क्ष°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °काक्ष° E • सर्वान्तिकं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सर्वान्तिकं C₄₅
 29d °भवने] CK₈₂K₁₀E ; °भवेने K₇ • °साध्यं वहेत्] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °साध्यम्** C₉₄ , °साध्यं
 वहेत् C₄₅ , °साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥ ७:१॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२॥
अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३॥
अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४॥
अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ७:५॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।
वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥ ७:६॥
विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥ ७:७॥
अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।

5cd $\approx$ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

1a तथेत्याहुः] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$; तथेत्याहुः $C_{45}K_{82}$ 1c वस्त्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; वस्त्र $C_{02}K_{10}$
2a अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] $CK_{82}^{pc}K_{10}$; अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K_{82}^{ac} , अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः
 K_7 , अन्नाज्जीवन्ति भूतानि E 2c अन्नाच्छ्रीः] $CK_{82}K_7$; अन्नाच्छ्री $K_{10}E$ • कान्ति वीर्यं च] $C_{45}C_{02}$
 $K_{82}K_{10}E$; कान्तिवीर्यं $C_{94}K_7$ (unmetr.), कान्तिवीर्यं E 2d अन्नात्सत्त्वं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$
; अन्ना सत्त्वं C_{02} , अन्नात्सत्त्वं E • जायते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; जाय* C_{94} 3a अन्नाज्जी°]
 $C_{94}K_{82}K_{10}E$; अन्ना जी° $C_{45}C_{02}K_7$ 3b अन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; अन्ना C_{02} , अन्ना K_{10} • °करं]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; °करः $C_{02}E$ 3c दर्पः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दर्प $C_{45}K_7$, दर्पो E 3d अन्नाच्छौर्यं
च] $C_{94}C_{02}K_7$; अन्नात्सौर्यं $C_{45}K_{82}K_{10}$, अन्नाच्छौर्यं E 4a अन्नं क्षु°] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7$; अन्ना
क्षु° $C_{02}K_{82}^{ac}$, अन्नात्क्षु° $K_{10}E$ 4ab °व्याधीन्स°] $C_{45}K_7$; °व्याधान्स° $C_{94}C_{02}K_{10}$, °वाधान्स°
 K_{82} , °व्याधा स° E 4b विनाशयेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; विनाशयेत् C_{45} 5a अन्नदः] $CK_{82}K_{10}K_7$
; अन्नद E 5b प्राणदश्चापि] $CK_{82}K_7E$; प्राणश्चापि K_{10} • सर्वदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सर्वदाः C_{02}
5d भूतं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; *तन् C_{94} , भूते C_{45} , भूतो E 6a °भावान्म°] $CK_{10}E$; °भावान्म° K_{82}
 K_7 6b श्रियादपि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; श्रियादपि C_{45} , श्रिया वापि K_7 8a °वज्ञां] $CK_{82}K_{10}K_7$;
°वज्ञां E 8b °हीनो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; °ही C_{45}

जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥ ७:८॥
 तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥ ७:९॥
 नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
 सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥ ७:१०॥
 श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
 पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥ ७:११॥
 यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
 जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
 शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥ ७:१२॥
 दद्याद्वस्त्रं सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
 सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
 तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटिं शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
 तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥ ७:१३॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
 पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ७:१४॥
 धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ॥ ७:१५॥
 दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
 तुष्टिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७:१६॥

11 cf. Manu 7.86-87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण
 श्रद्धानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।
 पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ 15cd = 22.38 CHECK

9c जीर्णं स्फुटितं] CK₈₂K₇ ; जीर्णस्फुटितं K₁₀E 9d कुत्सितमेव वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; कुत्सितमेव
 च C₀₂ , कुत्सितमेव वा K₇ 10b सूक्ष्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; सूक्ष्म C₀₂ , शुक्लं E 10c °दातव्यं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °दातव्य C₀₂ 10d °समन्वितम्] CK₈₂^{pc}K₁₀K₇E ; °तं K₈₂^{ac} 11a °सत्त्व°] C
 K₈₂K₁₀K₇ ; °स च° E 13a द्विजवरे काले शुभे] CK₈₂K₁₀K₇ ; द्विजयिने एकाशुभं E 13b नरो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दरो C₄₅ 13c तस्मिन्याति] CK₁₀K₇E ; तस्मान्याति K₈₂ • सुवस्त्र°] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; स वस्त्र° E • °संशयम्] C₉₄C₄₅K₇ ; °संशयः C₀₂K₈₂K₁₀E 13d दानमसकृत्पा°] C
 K₈₂K₇E ; दानसत्पा° K₁₀ 14a °दानं] CK₈₂K₇ ; °दान K₁₀E 14d °पातक°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇
 E ; °पापक° C₉₄ 15b °कटकाङ्गुलिम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E ; °क*गुलिम् C₉₄ , °कटकाङ्गुलिम् K₁₀
 16a सुवर्णं] CK₈₂K₇E ; सुवर्ण K₁₀ 16b °र्षभ] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °र्षभः C₀₂K₁₀ 16c तुष्टि°] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; तुष्टि° E • °मात्रे] CK₁₀K₇ ; °मात्रो K₈₂E 16d सर्वपापैः प्रमुच्यते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ;
 सर्वपापैः स मुच्यते C₉₄ , सर्वपापैः प्रमुच्यते E

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
 एवमेव फलं वृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥ ७:१७ ॥
 [भूमिदानम्]
 सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥ ७:१८ ॥
 भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
 भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥ ७:१९ ॥
 मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
 चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥ ७:२० ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
 सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥ ७:२१ ॥
 एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विजवराय तु ।
 वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥ ७:२२ ॥
 एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
 श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥ ७:२३ ॥
 जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
 आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥ ७:२४ ॥
 [गोदानम्]
 हेमशृङ्गां रौप्यसुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।

17a रक्तिमाषक°] K₇^{ac} ; रन्तिमाषक° C₉₄ , रत्तिमाषक° C₄₅K₈₂K₇^{pc} , रन्तिम्मान्सक° C₀₂ , रत्तिमान्सक° K₁₀ , रत्तिमाषक° E 17b °र्धं] C₉₄C₄₅K₇E ; °द्ध C₀₂K₈₂K₁₀ 17cd वृद्धिर्ज्ञेया] C₉₄E ; वृद्धि ज्ञेया C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ , वृद्धि ज्ञेया K₇ 18a °धारं] C₄₅ ; °धार° C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 18ab °दानं प्रशंसन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दा*नम्प्र*सन्ति C₉₄ 18d सर्वं वै] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सर्वं वै C₉₄ (top of akṣaras lost) 19b °फलं लभेत्] CK₈₂K₁₀^{pc}E ; °ललं भवेत् K₁₀^{ac} , °लं भवेत् K₇ 20a °मुक्तस्तु] C K₈₂K₁₀K₇ ; °मुक्तिस्तु E 20b °शरणो] CK₈₂K₁₀ ; °शरण K₇ , °शरणां E 21a एकहस्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; एकहस्त° C₉₄C₀₂E 21d भूमिदानं प्रशस्यते] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; भूमिदान प्रशस्यते C₄₅ , पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K₁₀ (eyeskip) 22a °हस्तां च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; °हस्तञ्च C₄₅K₁₀ 22b दद्याद्वि°] CK₈₂K₁₀K₇ ; दद्या द्वि° E 23b गुणागुणि°] CK₈₂K₁₀K₇ ; गुणागुणि° E 23c °धिकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ ; °धिक° C₉₄K₇E 23d °त्तम] CK₈₂K₁₀E ; °त्तमः K₇ 24a जामदग्न्येन] C₄₅K₈₂K₇ ; जामदग्न्ये* C₉₄ , जामदग्नेन C₀₂K₁₀E • रामेण] C₄₅K₇E ; रामेन C₀₂K₈₂K₁₀ , *रण C₉₄ 24b दत्त्वा द्वि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दद्याद्वि° C₄₅ 24d च] CK₈₂K₁₀K₇ ; हि E 25ab (हेम° ... द्विजोत्तम)] CK₈₂K₇E ; omitted in K₁₀ 25a °शृङ्गां] CK₇E ; °शृङ्गं K₈₂ , omitted in K₁₀ • रौप्य°] CK₈₂K₁₀E ; रौप्यं K₇ • °सुरां] C₀₂E ; °क्षुरां C₉₄C₄₅K₈₂K₇ , omitted in K₁₀

विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥ ७:२५ ॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा

अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।

दद्यात्पादुकच्छत्तृपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा

श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥ ७:२६ ॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिं च तुल्यां लभेत्

दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।

दानाद्दुर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्यं दानाल्लभेत्

दानादेव अनन्तभोगं नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७ ॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्

दानादेव महीं समस्तं बुभुजे सम्राट्पद्ममण्डले ।

दानादेव सूरूपयोनिभुगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते

दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८ ॥

25 cf. e.g. MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रूप्यसुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and Bhaviṣyapurāṇa Uttara 12.25 CHECK: हेमशृङ्गी रौप्यसुरां सघटां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै ॥

25d दत्त्वानन्त°] CK₈₂K₁₀K₇ ; दत्त्वान्त° E 26a °रूपं] CK₈₂K₇E ; °रूप K₁₀ 26b °रौप्य°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °रौप्य° C₄₅ , °रौप्य° K₇ • गावस्तिलान्मे°] em. ; गावस्तिलान्मे° C₉₄C₀₂K₇ , गावस्तिला मे° C₄₅K₈₂ , गावस्तिला मे° K₁₀ , गावस्तिलं मे° E 26c दद्यात्पा°] C K₈₂K₇E ; दद्या पा° K₁₀ • पात्राद्यमन्यच्च वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; पात्राद्यमन्यच्च वा C₄₅ , पात्रेषु लब्धेषु वै E 26d श्रद्धादान°] CK₈₂K₁₀K₇ ; दत्त्वादान° E 27a यशः] C₄₅K₇E ; यश C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ • सुखकराः] CK₈₂K₁₀K₇^{ac}E ; सुखकर K₇^{pc} • ख्यातिं च तुल्यां] em. ; ख्यातिश्च तुल्यं C K₈₂K₁₀K₇E • लभेत्] CK₈₂K₁₀ ; भवेत् K₇E 27b निगर्हणं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; निगर्हणं C₉₄^{ac} , निगर्हणं C₄₅K₇ , निगर्हण K₁₀ • °गणे आनन्ददं सौख्यदम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °गणै आनन्ददं सौख्यदम् C₀₂ , °गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E 27c दानाद्दु°] E ; दानाद्दु° CK₈₂K₁₀K₇ • °र्जयता] CK₁₀K₇E ; °र्जयताम् K₈₂ • प्रसाद°] CK₁₀K₇E ; प्रासाद° K₈₂ • सौभाग्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सौभाग्य C₄₅ , सौभाग्य E (unmetr.) • दानाल्लभेत्] C₄₅E ; दानं लभेत् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 27d दानादेव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दानादेव C₀₂ • °नियतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °नियत C₀₂ 28a शक्रलोकसकलं] CK₁₀K₇ ; शक्रलोकसकलं K₈₂ , शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज°] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दाना ज° C₉₄ , दानार्ज° C₄₅ 28b दानादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; दानेदेव C₄₅ • महीं समस्त] conj. ; महीसमासु C₄₅C₀₂ , महीं समासु C₉₄K₈₂K₇ , मही समस्त K₁₀ , महीयसां स E • सम्राट्पद्म°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सम्राट्पद्म° C₄₅ 28c सूरूप°] CK₈₂K₇E ; स्वरूप° K₁₀ • °योनिषु°] K₁₀E ; °योनिषु° C₉₄ • °योनिः सु° C₄₅C₀₂K₈₂K₇ • °भगश्च°] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ ; °भग च° C₄₅K₈₂E • °न्द्राननो°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °न्द्रानने C₀₂K₁₀ , °न्द्राननौ K₇ • वीक्ष्यते] C₄₅C₀₂ ; वीक्षते C₉₄K₈₂K₁₀K₇ , वीक्षते E 28d निःसंशयम्] C₉₄C₄₅K₇ ; निःसंशयः C₀₂ , निःसंशयः K₈₂E , निःसंशयः K₁₀

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।
 शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१॥
 शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।
 अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२॥
 संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।
 पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३॥
 पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
 अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४॥
 स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।
 शिष्टाचारो ऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५॥
 इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥ ८:६॥

[नियमेष्वुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्वावहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।
 स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।
 स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥ ८:७॥

1a °स्वाध्यायनं] CK₈₂K₁₀PE ; °स्वाध्ययनं K₇ 1b °मुत्र] CK₈₂K₁₀K₇P ; °मूत्र E • °र्थिना] C₈₂K₇PE ; °र्थिनां K₁₀ 1c शैवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; {शैलं C₀₂ • सांख्यं] C₉₄C₄₅K₇PE ; शांख्य C₀₂ , सांख्यं K₈₂K₁₀ 1d स्मार्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇PE ; स्मार्तं C₀₂K₁₀ • भारतसंहिताम्] CK₁₀PE ; भारतसंहिता: K₈₂ , भारतसंहितां K₇ 2a शैव°] conj. ; शैवे C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ , शैवे C₄₅P , शैवं E • °तत्त्वं] CK₈₂K₁₀K₇E ; °तत्त्व P 2b शैव°] P ; शैवः C₉₄C₄₅K₁₀K₇ , शैवाः C₀₂E , शैवा K₈₂ • °द्वये] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; °ये C₄₅ 2d °सारसमुच्चयम्] CK₇PE ; °सारं समुच्चयम् K₈₂ , °सारं समुच्चयं K₁₀ 3a संख्यातत्त्वं तु] K₈₂K₇P ; संख्या*** C₉₄ , संख्यातत्त्वं C₄₅ , शाङ्ख्यातत्त्वं तु C₀₂ , सख्यतत्त्वन्तु K₁₀ , संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु] CK₈₂K₇PE ; सख्येषु K₁₀ 3c °तत्त्व°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇PE ; °तत्त्वा° C₄₅ , omitted in K₁₀ 4c अधोर्ध्व°] CK₈₂K₇PE ; अधोर्ध्व K₁₀ • °मध्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; °मध° C₀₂ 4d यत्नतः] CK₈₂K₇PE ; यत्नत K₁₀ • सम्प्रवेशयेत्] CK₈₂K₁₀K₇P ; सम्प्रबोधयेत् E 5a स्मार्तं वर्णा°] C₉₄ ; तस्मार्तम्वर्णा° C₄₅ , स्मार्तवर्णा° C₀₂K₈₂K₁₀K₇E , स्मार्तं वर्णा° P 5b धर्म°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; धर्म C₀₂ • °वर्तनम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; °व*नं P , °वर्तन E 5c °चारो] C₉₄C₄₅K₁₀K₇ ; °चार° C₀₂E , °चारा K₈₂ , °चारो° P 5d ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; ग्राह्यस्त***ङ्कितः C₉₄ 6b °ज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; °ज्ञ C₀₂ 7b °ग्रहम्] CK₁₀K₇PE ; °ग्रहः K₈₂ 7c गर्हितोत्सर्गः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇P ; गर्हितस्सर्गः C₀₂ , गर्हितो विप्र K₈₂ , गर्हितो स्वर्गः E 7d स्वयं°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; स्वयं C₄₅ • कीर्त्यते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; कीर्त्यते C₀₂ 7e °घातं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P ; °घात C₀₂E

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पूर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।
विरुद्धस्त्री न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥ ८:८ ॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।
गर्हितोत्सर्गमित्येतद्वत्नेन परिवर्जयेत् ॥ ८:९ ॥

[स्वयंमुक्तिः]

अयोन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा ।
स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ८:१० ॥

[स्वप्नघातं]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥ ८:११ ॥

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।
स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥ ८:१२ ॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकबकश्चानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्टमूत्रं भूमीषु छादयेद्विजसत्तम ।

8ab cf. Manu 11.175 (Olivelle's edition): मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने ऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ and Manu 3.45 (Olivelle's edition): ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्वृतो रतिकाभ्यया ॥ 12cd cf. Padmapurāṇa 1.13.395cd: परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

8a स्त्री दिवा पूर्वे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; * दिवा पूर्वे C₉₄ , *** पूर्वे P , स्त्री दिवापूर्वे E 8b °पत्न्यपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; °पत्नी पि C₀₂ 8c विरुद्धस्त्री न] CK₁₀K₇ ; विरुद्धस्त्री निसेवेत K₈₂P , द्विरुद्धास्त्रीन E 8d °धिकासु च] C₉₄C₄₅K₈₂P ; °धिकासु त C₀₂ , °धिकाषु च K₁₀ , °विकाषु च K₇ , °पिकासु च E 9a °मेष°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; °मेय° C₄₅ 10a अयोन्य°] conj. ; अन्योन्य° CK₈₂K₁₀K₇PE • °कषणा] C₉₄K₈₂ ; °कर्षणा C₄₅C₀₂K₁₀K₇PE 10b °कषणापि] CK₈₂ ; °कर्षणापि K₁₀K₇PE 10c स्वयंमुक्ति°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; स्वयमुक्ति° C₄₅ • ज्ञेया] CK₈₂K₇PE ; ज्ञेयां K₁₀ 10d तस्मात्तां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P ; तस्मात्तं C₀₂ , तस्मार्त्ता K₁₀ , तस्मात्स्त्री E 11a स्वप्नघा°] CK₈₂K₁₀K₇P^{pe}E ; स्वप्नजा° P^{ac} 11b पण्डितैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀PE ; पण्डितै C₀₂ , पण्डितैः K₇ 11d प्रक्षरते] CK₈₂K₁₀K₇P ; प्रस्वलतस् E • ततः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; तत C₀₂ 12a दिवाशयं न] CPE ; दिवासयानं K₁₀ , दिवाशयेन K₈₂ , दिवाशायं K₇ 12b नित्यं] CK₈₂K₇P E ; नित्य K₁₀ • °परेण तु] C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; °परेण तु C₉₄ , °परेण च C₀₂ 12c ह्येताः] K₇ ; ह्येता CK₈₂K₁₀PE 12d स्त्रियो] CK₈₂K₁₀K₇P ; स्त्रियो E • °कीर्तिताः] CK₈₂K₁₀PE ; °कीर्तिता K₇ 13ab मार्जारकबकश्चानगोमहीव्रत°] CK₈₂K₇P ; मार्जारकबकश्चानगोमहीव्रत° K₁₀ , मार्जारकश्चानाश्च गोमहीवक E 13c °विष्ट°] CK₈₂K₁₀K₇P ; °विष्टा° E • °मूत्रं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇PE ; °मूत्र° C₄₅K₁₀

सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१३॥

[बकव्रतम्]

बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।

साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१४॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्टे न भूमीषु कुरुते श्वानदः सदा ।

तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१५॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।

भीम तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१६॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।

क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥ ८:१७॥

व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।

स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥ ८:१८॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।

उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ८:१९॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यज्ञवेत् ।

भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥ ८:२०॥

[अन्तरान्नम्]

13e °मोदन्ति] CK₈₂K₁₀K₇P ; °षादन्ति E 14a तपोधन] CK₈₂K₁₀P ; तपोधनः K₇, तपोधनम् E 14c साधयेच्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; साधये च C₄₅ • मनस्तुष्टिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇PE ; मनस्तुष्टिं C₄₅C₀₂ 14d °साधनं] CK₈₂K₁₀PE ; °सानं K₇ 15a मूत्रविष्टे न] CK₈₂K₁₀K₇P ; मूत्रविष्टे च E 15b श्वानदः] K₈₂ ; धुनदं CK₁₀K₇P, छादनं E 15c शर्वः] C₉₄K₈₂K₇PE ; सर्वः C₄₅K₁₀, सव्रः C₀₂ 16a °वर्चो] C₉₄C₀₂K₁₀K₇P ; °वच्चो C₄₅K₈₂, °वर्चा E 16b गोव्रतिको] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; *तित्को C₉₄ 16c भीम तु°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P ; भीमस्तु° C₀₂K₁₀E 17a कुद्दालैर्दारयन्तो] K₈₂PE ; कुद्दालैर्दारयन्तो C₉₄, कुद्दालैर्दारयन्तो C₄₅, कुद्दालैर्दारयन्तो C₀₂, कुद्दालैर्दारयन्तो K₁₀, कुद्दालैर्दारयन्तो K₇ 17b कीलकोटिशतैश्चितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P ; कीलकोटिशतैरपि C₀₂E 17d °व्रतः] CK₈₂K₁₀PE ; °व्रत K₇ 18b जितेन्द्रियः] CK₈₂K₇PE ; द्विजेन्द्रियः K₁₀ 19a शेषान्नमन्तरान्नं च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇P^{pc} ; शेषान्नमन्तरान्नं च K₈₂, शेषान्नमन्तरान्नं च P^{ac}, शेषान्नमन्तरान्नं च C₀₂E 19b नक्तायाचितं] CK₈₂K₁₀PE ; नक्तायाचितं K₇ • च] CK₈₂K₁₀K₇P ; वा E 19cd पञ्चैतत्क°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; पञ्चैतत्क° C₀₂ 20a °शेषं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; °शेषां C₄₅ 20d विघसाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀ ; विघसाशनम् C₄₅, विघसाशिनः C₀₂, विघसाशनः K₇, विघसाशनः P^{pc}, घसाशन P^{ac}, विषसाशनः E

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ८:२१॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥ ८:२२॥

[अयाचितान्नम्]

अनारम्भस्य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।
परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२३॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२४॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (१)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।
मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२५॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।
अनर्थाप्रियवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२६॥

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते अन्तरा पुनः ॥

21a अन्तरा प्रातराशी] em. ; अन्तरा प्रान्तराशी CK₈₂K₇, अन्तरा क्रान्तराशी K₁₀, अन्तरा प्रातराशी P, अन्तस्प्रान्तराशी E 21b सायमाशी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P ; सायमाशीन् C₉₄, नियमाशी E 21c वासी भवति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; वासी च भवति C₀₂ 21d कदाचन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; कदाचनः C₀₂ 22a भोजनं] CK₈₂K₁₀PE ; भोजनं K₇ 22b च] C₉₄C₀₂K₁₀K₇PE ; तु C₄₅, omitted in K₈₂ • भोजयेत्] CK₈₂K₇PE ; कारयेत् K₁₀ 22a वेले च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀P ; वेला च C₄₅, वेलो च K₇, वेले व E 22b धर्मं समीहता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P ; धर्मसमीहता C₀₂K₁₀, धर्मः समीहितः E 23b कुर्यान्नि°] CK₈₂K₁₀PE ; कुर्या नि° K₇ 23c परैर्दत्तं तु] C₉₄C₄₅K₈₂P ; परै दत्तञ्च C₀₂, परै दत्तन्तु K₁₀, परैर्दन्तन्तु K₇E 23d तमयाचि°] CK₈₂K₁₀K₇E ; नमयाचि° P^{ac}, तमयाचि° P^{pc} 24a भक्ष्यं] CK₁₀K₇PE ; भक्ष्य K₈₂ 24c काङ्क्षेन्नो°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; काङ्क्षे नो° C₀₂ • युञ्जीत] C₀₂K₈₂K₁₀ ; *त C₉₄, *यञ्जीत C₄₅, *भुञ्जीत PE, *भुजीत K₇ 24d वासः स] CK₈₂PE ; वास स K₁₀, वासस्य K₇ 25a पारुष्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P ; संभिन्ना C₀₂, याभिन्ना E 25b तीक्ष्णवाग°] स्पृष्टवाग° C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P, पृष्टवाक° C₀₂, पृष्टेवाक° E 25c मौनपञ्चक°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; मौनं पञ्चक° C₀₂K₈₂K₇E, मौनस्पञ्च° P • त्येत°] CK₈₂K₁₀K₇P^{pc}E ; त्ये° P^{ac} 25d रयेन्नि°] CK₈₂K₁₀K₇P ; रयेन्नि° E 26a दृष्टं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; दृष्टञ्च C₀₂ 26b धर्माच्चापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P ; धर्मश्चापि C₀₂, धर्म चापि E • बहिष्कृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P ; बहिष्कृतः C₀₂E, नहिष्कृतं K₁₀ 26c अनर्था°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P ; अनर्थ° C₀₂E 26cd वाक्यं यत्तन्मि°] C₉₄C₄₅K₈₂P ; वक्तार तं मि° C₀₂, वाक्य यत्तन्मि° K₁₀, वाक्यं यत्तन्मि° K₇E 26d स्मृतम्] C₉₄C₀₂EK₈₂K₁₀K₇P ; स्मृतः C₄₅

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।

अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२७ ॥

[पारुष्यम्]

मृतमाता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।

भुङ्क्ते कामममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२८ ॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।

एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:२९ ॥

[असत्प्रलापः]

द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।

असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥ ८:३० ॥

मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।

अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३१ ॥

यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।

जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३२ ॥

तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं

वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभां नन्दति ।

वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः

शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥ ८:३३ ॥

27a परश्रीं ना०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P ; परस्त्री ना० C₀₂E, परस्त्रीन्ना० K₁₀ • भिनन्दन्ति] C₉₄K₈₂K₁₀K₇PE ; भिनन्दन्ति C₀₂, भिनन्ति C₄₅ 27b परस्यैश्वर्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; परस्यैश्वर्य० C₄₅ 27c दर्शना०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇PE ; दर्शना० C₀₂, दर्शनां K₁₀ 27d पिशुनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE ; पिशुन C₀₂ 28a मृत०] CK₈₂K₁₀K₇P^{ac}E ; मृता० P^{pc} 28b स्थानं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇P E ; स्थान C₄₅C₀₂ 28c भुङ्क्ते] K₇P ; भुक्ता C₉₄, भुक्ता C₄₅C₀₂, भुक्ष K₈₂, भुक्ष K₁₀, भुक्ता E • कामममृष्टानां] C₉₄K₈₂K₇PE ; कामसुसमृष्टानां C₀₂, कमसमृष्टानां C₄₅, कामममृष्टाना K₁₀ 29a स्फुटसे] CK₈₂K₇PE ; स्फुटय K₁₀ 30a युद्धं] CK₈₂K₁₀K₇P ; युद्धश् E 30b कथ०] K₁₀K₇ ; कष० CK₈₂P, कर्ष० E 30cd पञ्चैतत्की०] CK₈₂PE ; पञ्चैते की० K₁₀, पञ्चैतत्की० K₇ 30d मे] CK₈₂K₁₀K₇P ; ते E 31a कार्यं] CK₈₂K₇PE ; कार्या K₁₀ 31b वाक्य०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇PE ; वाक्यं C₀₂K₁₀ • सौभाग्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; सौभार्य० C₄₅ 31c भिन्नं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P ; भिन्न C₀₂, दिग्धं E 32b दूषितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P ; दूषित C₀₂, भूषितः E 32c जन्मे जन्मे] C₄₅C₀₂K₈₂E ; जन्म जन्म C₉₄K₁₀K₇P • दुर्गन्धो] C₉₄K₁₀K₇P ; दुर्गन्धो C₄₅, दुर्गन्धा C₀₂, दुर्गन्धो K₈₂, दृगन्धो E 33a तस्मान्मौ०] C₀₂K₁₀K₇PE ; त्मौ० C₉₄, तस्मात्मौ० C₄₅K₈₂ • सदैव] C₉₄C₄₅K₈₂PE ; सदैव C₀₂K₇, सुदैत्य K₁₀ • कुर्वीत यो निश्चितम्] C₉₄C₄₅K₈₂PE ; कुर्वन्ति येन्निश्चितम् C₀₂K₈₂, कुर्वन्ति योन्निश्चित K₁₀ 33b अलङ्घ्यता च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P ; अलङ्घ्यताञ्च C₀₂K₇E • सर्वा सभां] C₉₄K₈₂PE ; सर्वा सभा C₄₅K₇, सर्वः सभान् C₀₂, सर्वा सभा K₁₀ 33c वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य] C₉₄C₄₅K₇P^{ac} ; वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य C₀₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₈₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₁₀, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य P^{pc}, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य E

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मणं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३४ ॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।
भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३५ ॥
तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।
सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३६ ॥
भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।
भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३७ ॥
भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः ।
भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥ ८:३८ ॥
चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।
तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥ ८:३९ ॥

[वारुणं स्नानम्]

वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।
नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु ह्रदेषु च ॥ ८:४० ॥

[ब्राह्मणं स्नानम्]

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।

33d °सहस्रशो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; °सहस्राशो C₄₅ • °मलम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇P ; °मलः C₄₅C₀₂E 34a पञ्चविधं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; पञ्चवि C₄₅ 34b यथातथम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; ★★तथम् C₉₄ 34c आग्नेयं] CK₈₂K₇PE ; आग्नेये K₁₀ • वारुणं] CK₈₂K₁₀K₇P ; ब्राह्मणं E • ब्राह्मणं] CK₈₂K₁₀PE ; ब्रह्मचं K₇ 35a स्नानं] CK₈₂K₁₀K₇PE ; स्नाना K₈₂^{ac} 35b °गुणं] CK₈₂K₁₀PE ; °गुण° K₇ 36a तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत] CK₈₂K₇PE ; ★★ ★★ ★★ K₁₀ 37a त्र्यायुषं कृत्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; त्र्यायु★ C₉₄, त्र्यायुष्यं कृत्वा P 37b °व्रते] CK₈₂K₁₀K₇P ; °व्रत° E 37c ऋषयः सर्वे] CK₈₂K₁₀K₇P ; ऋषिभिर्सर्वैः E 38a मुक्ता] CK₈₂K₁₀K₇P ; मुक्ताः E 38b °र्दिताः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; °र्त्तिताः C₄₅ 38c भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव] corr. TÖRZSÖK ; भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव C₉₄, भस्मानुशंसां दृष्ट्वैव C₄₅, भस्मानुशंसदृष्ट्वैव C₀₂K₁₀, भस्मानुशंसन्दृष्ट्वैव K₈₂, भस्मानुशंसदृष्ट्वैव K₇, भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव P, भस्मना शं प्रदृश्यैव E 38d ब्रह्मणानुमतिः] em. ; ब्रह्मणानुमता CK₈₂K₁₀K₇P, ब्रह्मणानुमतो E • कृता] em. ; कृतः C₉₄C₄₅K₁₀K₇PE, कृतिः C₀₂, कृताः K₈₂ 39a चतुराश्रमतो] C₄₅C₀₂K₁₀PE ; चातुराश्रमतो C₉₄K₇, चतुराश्रतो K₈₂^{ac}, चातुराश्रमतो K₈₂^{pc} 39ab ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] C K₈₂K₇PE ; ऽधिक्यव्रतपाशुपतं(★★ K₁₀ (top of akṣaras lost) 39c तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं] CK₈₂K₇PE ; omitted in K₁₀ 39d °हेतुतः] em. TÖRZSÖK ; °हेतवः C₉₄C₄₅K₈₂K₇PE, °हेतुना C₀₂, °हेतुनुतः K₁₀ 40a वारुणं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀PE ; वा★ C₉₄, वारुणा K₇^{ac}, वारुण K₇^{pc} • सलिलं] CK₈₂K₁₀P ; सलिल° K₇E 40b विविधं नरैः] CK₈₂ ; विविधन्नरैः K₇PE, विविन्नरैः K₁₀ 40c °तडागेषु] C K₈₂K₇PE ; °तडागेवा K₁₀ 40d प्रस्रवेषु] CK₈₂PE ; प्रयेवेषु K₁₀, प्रभवेवेषु K₇ 41a विप्रेन्द्र] CK₈₂K₁₀E ; विप्रेन्द्र K₇P 41b विदुर्बु°] CK₈₂K₁₀PE ; विदुर्बु° K₇

त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४१॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।

तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४२॥

[दिव्यं स्नानम्]

वर्षतोयाम्बुधाराभिः स्नावयित्वा स्वकां तनुम् ।

स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४३॥

इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र

निगदित तव पृष्ठः सर्वलोकानुकम्प्य ।

सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्

न भवति पुनर्जन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

42d °क्तं] CK₈₂K₇PE ; °क्त K₁₀ 43b तनुम्] CK₈₂K₁₀PE ; तनं K₇ 43c दिव्यं] CK₈₂K₇PE ; दिव्य K₁₀ 43d जगदादि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE ; गजदादि° C₄₅ 44a °भागः] CK₈₂K₁₀PE ; °भागं K₇ 44b निगदित तव] E ; निगदितस्तव CK₈₂K₁₀K₇P (unmetr.) • °कम्प्य] C₉₄ ; °कम्प C₄₅C₀₂K₈₂K₇P, °कम्पः K₁₀, °कम्प्यः E 44c °पहारी] C₄₅C₀₂K₁₀ ; °पहारि C₉₄K₇(unmetr.), °प्रहारि K₈₂P, °पहारे E • °पञ्चाशदेतन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀^{pc}K₇P ; °पञ्चाशमेतन् C₀₂E, °पञ्चादेतन् K₁₀^{ac} 44d पुनर्जन्म] C₀₂K₁₀ ; पुनर्जन्म C₉₄K₈₂K₇PE, पुनर्जन्म C₄₅ Colophon: इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः] P ; इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः C₉₄K₈₂, omitted in C₄₅, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः C₀₂K₁₀, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः K₇, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।

तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥ १:१॥

विगतराग उवाच ।

त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।

किञ्चिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥ १:२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।

अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥ १:३॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥ १:४॥

सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः ।

तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ॥ १:५॥

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।

तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ १:६॥

सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।

एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥ १:७॥

विगतराग उवाच ।

केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।

1a त्रिकाल°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; त्रिष्काल° C₀₂ 1c तस्मात्त्रि°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; तस्मा त्रि° C₀₂ 2a °काल्यम्] C₄₅C₀₂K₈₂E ; °कालम् C₉₄ 2ab किं ज्ञेयं त्रै°] C₉₄ ; विज्ञेयं त्रै° C₄₅K₈₂E, कि ज्ञेयम् त्रै° C₀₂ 2b °धातुक°] CK₈₂ ; °धातुक्त° E 2c किञ्चि°] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E ; सात्त्विको भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विक किञ्चि° C₄₅^{ac} (eyeskip to 9.5) • एवेह] CK₈₂ ; एतद्वि E 2d कथयस्व] C₄₅C₀₂K₈₂E ; क*** C₉₄ 3a °काल्य°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °काल्य C₀₂ • °गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °गुण C₀₂ 4a रजस्त°] CK₈₂ ; रजत° E 4b रजः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; रज° C₀₂E • सत्त्वं तमस्तथा] C₉₄K₈₂ ; सत्त्वं तमस्तथा C₄₅ , सत्त्वस्तमस्तथा C₀₂ , सत्त्वतमस्तथा E 4c तमः सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; तमसत्त्व° C₀₂ , तमः सत्त्व° E • रजश्चैव] C₉₄C₀₂K₈₂E ; रजःश्चैव C₄₅ 4d स्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; omitted in C₀₂ 5a °ष्णू] corr. ; °ष्णु CK₈₂E 5b राजसः कमलोद्भवः] C₄₅C₀₂K₈₂E ; {राज}{***** C₉₄ 5cd तामसो भगवानीशः सकलं] C₄₅C₀₂K₈₂E ; *****{सकलम्} C₉₄ 6a सत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; सत्त्व C₀₂ • वर्णाभं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; वर्णाभ C₀₂ , वर्णाभं K₈₂ 6c °भं] CK₈₂ ; °भा E 7a जलं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; रजं C₀₂ • रजो ऽङ्गारं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; रङ्गोऽङ्गारन् C₀₂ , रजोङ्गारन् E 7d °देहिनः] C₉₄C₀₂K₈₂E ; °देहिना C₄₅ 8b गुण°] C₄₅C₀₂K₈₂E ; omitted in C₉₄

चिह्नमेषां पृथक्तेन कथयस्व तपोधन ॥ ९:८॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।

मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥ ९:९॥

ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।

अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥ ९:१०॥

स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।

मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥ ९:११॥

[सात्त्विकोत्तमाः]

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।

सोमो ऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥ ९:१२॥

[सात्त्विकमध्यमाः]

रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।

ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥ ९:१३॥

[सात्त्विकाधमाः]

तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।

रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥ ९:१४॥

[राजसोत्तमाः]

ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथिविज्ञानी ।

राजमन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥ ९:१५॥

[जातयो राजसाधमाः]

सूतो ऽम्बष्टवणिकचोग्रः शिल्पकारुकमागधाः ।

वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥ ९:१६॥

9c °भिजानन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °भिजानान्ति C₀₂ 9d जानन्ति] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂E ; omitted in C₄₅^{ac}
 10a ऊर्ध्वगो नि°] conj. ; ऊर्ध्वाङ्गो नि° CK₈₂^{pc}E, ऊर्ध्वाङ्गा न° K₈₂^{ac} • °सत्त्व°] C₉₄C₄₅K₈₂ ;
 °सत्य° C₀₂E 10b मध्यगो] CK₈₂ ; मध्यमो E • °वृतः] CK₈₂ ; °वृतम् E 10c °गतिस्तमो°]
 C₉₄K₈₂E ; °गतिस्तमो° C₄₅C₀₂ 11c तिर्येषु] CK₈₂ ; तिर्येषु E 11d °स्त्रयः] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂E
 ; °स्त्रः C₄₅^{ac} 12b धर्म इन्द्रः] C₉₄C₀₂K₈₂ ; इर्म इन्द्र C₄₅, धर्मरिन्द्र° E 12c ग्निर्वरुणः] C₉₄
 K₈₂ ; ग्नि वरुण C₄₅C₀₂E 12d दश] CK₈₂ ; दशः E • सत्त्वोत्तमाः] C₉₄C₀₂K₈₂E ; सत्त्वत्तमाः
 C₄₅ 13ab °दित्या वसुसाध्या] C₄₅K₈₂ ; °दित्या वसुसा* C₉₄, °दित्य वसुसाध्या C₀₂, °दित्य
 वसुसाध्याः वि° E 13b विश्वेश°] C₄₅K₈₂E ; *श्वेश C₉₄, विश्वेशि° C₀₂ 13d दशैते] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂
 E ; दशैतेते C₄₅^{ac} 14a ग्रहाः सुरा] C₉₄C₄₅K₈₂ ; ग्रहास्वराः C₀₂, ग्रहाऽसुरा E 14b गन्धर्वाः] C₉₄
 K₈₂E ; गन्धर्वा C₄₅K₈₂, गन्धर्वाः गन्धर्वा C₀₂ 14d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂E ; दशैते C₄₅ • सात्त्विका°]
 C₉₄C₀₂K₈₂E ; सत्त्वका° C₄₅ 15b °विज्ञानी] CK₈₂ ; °विज्ञकौ E 15c °मन्त्री] CK₈₂ ; °मन्त्रि E
 • व्रती] CK₈₂ ; व्रतो E 15d राजसो°] C₉₄C₀₂K₈₂E ; रामसो C₄₅ 16a सूतो ऽम्बष्ट°] E ; सूतो
 *ष्ट° C₉₄, सूतऽम्बष्ट° C₄₅, सूतोन्वष्ट° C₀₂, सूतो त्वष्टा K₈₂ • °वणिकचो°] corr. ; °वणिश्चो°
 CK₈₂, °वणिश्चो° E 16b मागधाः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; मागधा C₀₂ 16c वेणवैदेहकामात्या] C₉₄C₀₂
 K₈₂ ; वेणवैदेहकामात्या C₄₅, वेणवैदेचको मात्या E

चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्पुनीलिकाः ।
 नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥ १:१७ ॥
 [तामसोत्तमाः]
 गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥ १:१८ ॥
 [तामसमध्यमाः]
 अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः ।
 उष्ट्ररङ्गुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥ १:१९ ॥
 [तामसाधमाः]
 ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।
 सूकरश्चानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥ १:२० ॥
 [तमसात्त्विकाः]
 क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासवारुण्डसारसाः ।
 चक्राह्वशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ १:२१ ॥
 [तमराजसाः]
 बलाकाः कुङ्कुटाः काकाश्चिल्ललावकतित्तिराः ।
 गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥ १:२२ ॥
 कोकिलोलूककिञ्जल्ककपोताः पञ्च एव च ।
 शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥ १:२३ ॥
 मकरगोहनक्राश्च ऋषा च तमसात्त्विकाः ।
 कच्छपशुशुकुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।

17a °कृत्कोली] CK₈₂ ; °ककोली K₈₂ , °कृत्काली E 17b °नीलिका:] CK₈₂ ; °तीलिका E
 17c °मुष्टिक°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °मौष्टिक° C₀₂ • °चण्डाला] CK₈₂ ; °चाण्डालः E 17d दशैते]
 C₉₄C₀₂K₈₂E ; दशैते C₄₅ 18a °गवया] CK₈₂ ; °गवयो E 18b °चामर°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °वानर°
 C₀₂E 18c °वराहाश्] CK₈₂ ; °वराहश् E 18d तामसोत्तमाः] C₉₄C₀₂K₈₂ ; तामसोत्तमः C₄₅ ,
 तमसोत्तमाः E 19c उष्ट्र°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; उष्ट्र° C₀₂ , दंष्ट्रि° E • °शशगण्डा] CK₈₂ ; °शगण्डाश्च E
 19d तममध्यमाः] C₄₅C₀₂K₈₂E ; तममध्यमाः C₉₄ 20b °गर्दभाः] CK₈₂ ; °गर्दभः E 20c सूकर°]
 C₉₄C₀₂K₈₂E ; सुखर° C₄₅ 20cd °गोमायुर्द°] CE ; °गोमायु द° K₈₂ 20d तामसा°] C₄₅
 ; तमसा° C₉₄C₀₂K₈₂E • °शैते] C₉₄C₀₂K₈₂E ; °शैते C₄₅ 21a क्रौञ्च°] E ; क्रौञ्च° CK₈₂
 21c °ह्वशुकमायूरा] C₄₅C₀₂K₈₂ ; °ङ्गुशशुकमायूरा C₉₄ , °ङ्गुशुकमायूरा E 21d दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂E
 ; दशैते C₄₅ • तमसात्त्विकाः] C₀₂E ; तमसात्त्विकाः C₉₄ (unmetr.) , तमसात्त्विकाः K₈₂ , नमः
 सात्त्विकाः C₄₅ (unmetr.) 22a बलाकाः] corr. ; बलाका C₉₄K₈₂ , बलाक° C₄₅C₀₂E 22ab कुङ्कुटाः
 काकाश्चि°] corr. ; कुङ्कुटकाकाश्चि° C₉₄C₄₅ (unmetr.) , कुङ्कुटा काकाश्चि° C₀₂ , कुङ्कुटकाकाश्चि
 K₈₂ , कुङ्कुटो काका चि° E 22b °तित्तिराः] CK₈₂ ; °तित्तिरिः E 23a कोकिलो°] C₉₄C₀₂
 K₈₂E ; कोकिलो° C₄₅ • °किञ्जल्क°] C₄₅E ; °किञ्जल्य° C₉₄C₀₂K₈₂ 23c शारिकाश्च] corr. ;
 शारिका च CK₈₂ , शारिका च E • कुलिङ्गाश्च] corr. ; कुलिङ्गा च C₉₄E , कुलिङ्गा च C₄₅
 C₀₂ , कुलिकां च K₈₂ 24a °नक्राश्च] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °नक्रा च C₀₂ 24b तमसात्त्विकाः] E ;
 तमसात्त्विकाः C₉₄ , तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂ (unmetr.) 24c °कुम्भीर°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °कम्भीरा
 C₀₂E 24d °मण्डूका°] CK₈₂ ; °मण्डूका° E

शङ्खशुक्तिकशम्बूककबन्ध्यास्तमतामसाः ॥ ९:२४ ॥
 चन्दनागरुपसं च भ्रक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।
 वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२५ ॥
 जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
 निम्बनीपो ध्रुवावश्च दशैते तमराजसाः ॥ ९:२६ ॥
 वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
 मीरजा च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२७ ॥
 भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।
 यूकोदंशमशानां च विष्टजास्तमसात्त्विकाः ॥ ९:२८ ॥
 दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।
 शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥ ९:२९ ॥
 कामतृष्णारतिद्यूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।
 निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३० ॥
 हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्नीभयालसाः ।
 क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३१ ॥
 लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।
 प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ९:३२ ॥
 बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।
 स्पृहा ईर्ष्या प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३३ ॥

24e °शम्बूक°] corr. ; °शम्बूका CK₈₂E 24f °मतामसाः] C₄₅E ; °मस्तामसाः C₉₄C₀₂ (un-
 metr.), °मःतामसाः K₈₂ (unmetr.) 25a °गरु°] CK₈₂ ; °गुरु° E 25c °बिल्वा] C₉₄C₄₅
 K₈₂E ; °बिल्व C₀₂ 25d दशैते] C₉₄C₄₅K₈₂E ; दशै C₀₂ • तमसात्त्विकाः] E ; तमस्तात्त्विकाः
 C₉₄ (unmetr.), तमःसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂ (unmetr.) 26a जाम्बीर°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; जम्बीर°
 C₀₂ 26b °दाडिमा°] C₉₄C₄₅E ; °दाडिमा° C₀₂, °दाडिहा° K₈₂ 26c ध्रुवावश्च] C₉₄C₄₅C₀₂
 K₈₂ ; ध्रुवावश्च C₉₄^{pc}, ध्रुवावश्च E 26d दशैते] C₄₅C₀₂K₈₂E ; *** C₉₄ 27b °सार°] C₉₄C₄₅K₈₂
 ; °सारस् C₀₂E 27d तमसा°] E ; तमस्ता° C₉₄, तमःसा° C₄₅C₀₂K₈₂ 28a पतङ्गानाश्च] C
 K₈₂ ; पतङ्गानां E 28b क्रिमिकीटजलौकसः] CK₈₂ ; किमिकीटजलौकसां E 28c यूकोदंशमशानां
 च] C₉₄ ; यूकोदंशमशानाश्च C₄₅K₈₂, यूकोदंशमसकानाश्च C₀₂ (unmetr.), यूकोदंशमशानाश्च E
 28d विष्टजास्तमसात्त्विकाः] corr. ; विष्टजास्तमस्तात्त्विकाः C₉₄, विष्टजास्तमःसात्त्विकाः C₄₅C₀₂
 K₈₂ (unmetr.), विष्टजा तमसात्त्विकाः E 29b ज्ञानं] C₉₄C₀₂E ; ज्ञान C₄₅, ज्ञानं K₈₂ • मौनं] C
 E ; मौन K₈₂ • क्षमा] C₉₄C₀₂K₈₂E ; क्षमाः C₄₅ 29c शीलं] CK₈₂ ; शीलं E • नाभिमानं] CK₈₂ ;
 नाभिमानां E 30a °मानो] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °मनो C₀₂ 30b युद्धं] CK₈₂ ; युद्ध° E 30c निर्घृणाः] C
 ; निर्घृणा K₈₂E 30d राजसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂ ; राजसेसूतमा C₀₂, राजसे ह्युत्तमो E 31a °मूढ°]
 C₉₄C₀₂K₈₂E ; °मूढा° C₄₅ 31b °तन्द्नी°] CK₈₂ ; °तन्त्री° E 31c क्रोधो] CK₈₂ ; क्रोध° E
 31d तामसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂ ; तामसेसूतमा C₀₂, तामसे ह्युत्तमो E 32b °योगे] C₄₅C₀₂K₈₂E ;
 °योगे C₉₄ 32c च] CE ; omitted in K₈₂ 33a निपुणो] E ; निपुनो CK₈₂ 33c ईर्ष्या] C₄₅E ;
 ईर्षा C₉₄C₀₂K₈₂ • प्रलापी] C₉₄C₄₅K₈₂E ; च लापी C₀₂ 33d राजसं] CK₈₂ ; तामसं E

उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
 क्रोधः पिशुननिद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥ १:३४ ॥
 विगतराग उवाच ।
 केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
 त्रैगुण्यस्य पृथक्केन कथयस्व तपोधन ॥ १:३५ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
 हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥ १:३६ ॥
 अत्युष्णमास्रलवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
 राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥ १:३७ ॥
 अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
 आयामरसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥ १:३८ ॥
 विगतराग उवाच ।
 गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
 गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥ १:३९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
 गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥ १:४० ॥
 ईर्षाद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्च ये ।
 स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥ १:४१ ॥

34a आलसो] C₉₄C₀₂K₈₂E ; अलसो C₄₅ 34b क्रूरस्त°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; क्रूरत° C₀₂E 34c क्रोधः] C₉₄C₀₂K₈₂E ; क्रोध° C₄₅ • पिशुन°] E ; पिशुनो CK₈₂ 34d गुण°] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂E ; गु° C₄₅^{ac} 35ab केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] C₄₅C₀₂K₈₂E ; ***** देहिनाम् C₉₄ 36a कीर्तिः] CK₈₂ ; कीर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब°] corr. ; सुखं प्रीतिर्ब° C₉₄C₄₅K₈₂ , सुखप्रीति ब° C₀₂ , सुखं प्रीतिर्ब° E 36b °रोग्य°] C₉₄C₀₂K₈₂E ; °रोग्यं C₄₅ 36c हृद्य°] CK₈₂ ; हृद° E • °रसं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °रस C₀₂ , °रसा E • स्निग्ध°] CE ; स्निग्ध° K₈₂ 36d आहारः] C₉₄^{pc}E ; आहार C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂ • सात्त्विकप्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; सात्त्विकप्रिया C₀₂ , सात्त्विकः कियाः E 37a °स्र°] CK₈₂ ; °स्र° E • °लवणं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; °लक्षणं C₄₅ 37b तीक्ष्णं] C₄₅C₀₂K₈₂ ; तीक्ष्ण° C₉₄ , स्तीक्ष्ण° E • विदाहि च] C₄₅K₈₂ ; *दाहि च C₉₄ , विदाहिक C₀₂^{pc} , विदाहिकः C₀₂^{ac} E 37cd राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः] C₄₅K₈₂ ; ***** C₉₄ , राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C₀₂ , राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकामयप्रदः E 38a अभक्ष्यामेध्यपूती च] em. ; अभक्ष्यमेध्यपूती च CK₈₂ , अभक्षमद्यपूती वै E 38c आयाम°] CK₈₂ ; आयाम° E 38d तामस°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; तामसः C₀₂E • °प्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °प्रियाः C₀₂ 39a °तीतं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °तीत C₀₂ 39b °गम्] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °गः C₀₂ 39c °बद्धानां] C₉₄C₀₂K₈₂ ; °वद्धानां C₄₅ , °बद्धामो E 40a °भूतानि] CE ; °भूतां K₈₂ 40b सम्यक्प°] CE ; सम्यक्प° K₈₂ 40c °तीतः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °तीत C₀₂ , °तीतं E 41a ईर्षा°] CK₈₂ ; ईर्ष्या° E

तुल्यः प्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
 मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४२॥
 एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।
 गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥ ९:४३॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः ॥

42a तुल्यः] CK₈₂ ; तुल्य° E 42b °सम°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °समा° C₀₂ 43b °सद्भाव°] CK₈₂ ; °मद्भाव° E 43d गुणातीतः] C₉₄C₀₂K₈₂ ; गुणातीत C₄₅E • पराङ्गतिः] E ; पराङ्गतिम् CK₈₂
 Colophon: °विशेषणीयो] corr. ; °विशेषणीयो CK₈₂E • नामाध्यायो नवमः] CK₈₂ ; नाम नवमो
 ऽध्यायः E

[दशमो ऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।

कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।

कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्टः स्नेहाद्विजोत्तम ।

ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १०:२॥

नन्दिकेश्वर उवाच ।

कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।

तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३॥

देव्युवाच ।

भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।

प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४॥

अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।

मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५॥

महेश्वर उवाच ।

को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि ।

शृणु वक्ष्यामि तत्प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६॥

कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् ।

गङ्गाग्निं सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७॥

नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरहृदम् ।

3ab cf. MBh 12.327.18cd: मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

1a कतमं सर्वं] CK₈₂E ; कतमसर्वं° K₁₀ , कथमन्सर्वं° K₇ 1ab °तीर्थानां श्रेष्ठ°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇
E ; °तीर्था*श्रेष्ठ° C₉₄ 1b मनीषिनः] CK₈₂K₁₀K₇ ; मनीषिभिः E 1d भुवि] CK₈₂K₁₀K₇ ; भूरे E •
°दम्] CK₁₀K₇E ; °दः K₈₂ 2b स्नेहाद्वि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; स्नेहा द्वि° C₀₂ 2d ऽस्म्यहम्] C₉₄
C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; स्मृहम् C₀₂ 3 नन्दि°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; नन्दी° C₄₅ 3a कैलास°] CK₈₂K₁₀
K₇ ; कैलासे E 4a °देवेश] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °देश C₄₅ 4b °पते] CK₈₂K₁₀K₇E ; °पतिम् K₈₂
5a °तीर्थ] CK₈₂K₇ ; °तीर्थ K₁₀E 5ab गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते] CK₈₂K₇E ; ग₁× संसाराद्येन
मुच्यते K₁₀ 5d °श्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °श्वरः C₀₂ 6a तं प्रश्नं] K₈₂K₁₀ ; तत्प्रश्न C₉₄C₄₅ ,
तत्प्रश्न C₀₂E , तं प्रश्न K₇ 6b मुक्त्वा] CK₈₂K₁₀K₇ ; मुक्त्वा E 6c तत्प्रश्न] CK₈₂K₁₀E ; तं प्रश्नन् K₇
7c गङ्गाग्निं] C₉₄C₄₅ ; गङ्गाग्नि C₀₂K₈₂K₁₀K₇ , गङ्गाग्नि° E 8a नैमिषं] CK₈₂K₁₀E ; नेमिस् K₇
8b °बन्धं] CK₈₂K₁₀K₇ ; °बन्ध° E

घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८ ॥

उमोवाच ।

एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम् ।

स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९ ॥

कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर ।

कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१० ॥

रुद्र उवाच ।

किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् ।

सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११ ॥

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।

शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।

सर्वव्रततपस्वीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥

एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।

अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥

देव्युवाच ।

अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर ।

सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥

चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।

प्रयागादि पृथक्केन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६ ॥

8c °वागीशं] CK₈₂K₇E ; °गीशः K₁₀ 8d निश्चयपापहा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; निश्चयः*** C₉₄
9b कथिता°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; कथितो C₄₅K₁₀E 9cd तीर्थमे°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तीर्थमे° C₀₂
9d सुरनायक] C₉₄^{pc}K₈₂K₇ ; सुरनाक C₉₄^{ac} ; सुरनायकम् C₄₅C₀₂K₁₀E 10a कथं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ;
कथ C₄₅ 10b ज्ञान°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ज्ञात° C₄₅ • ईश्वर] CK₁₀K₇E ; चेश्वर K₈₂ 10c कौतूहलं
महज्जातं] CE ; कौतूहलम्(हो)ज्जातं K₈₂ , कौहलम्(हो)ज्जातं K₁₀^{ac} , कौतूहलम्(हो)ज्जातं K₁₀^{pc} ,
कौतूहलं महज्जातं K₇ 10d °कारकम्] E ; °कारक CK₁₀K₇ , °कारकः K₈₂ 11a जानामि] C
K₁₀ ; जानामि K₈₂^{ac} , जानामि K₈₂^{pc} , जानामि K₇E 11b दुर्लभं च] C₉₄K₈₂K₁₀E ; दुर्लभञ्च C₄₅
K₇ , दुर्लभञ्च C₀₂ 11c सुलभं गुरुसेवीनां] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; *****वीनां C₉₄ 11d °वर्जयेत्]
CK₁₀K₇ ; °वर्जये K₈₂ , °वर्जनात् E 12a कुरुः] CK₈₂K₇E ; गुरुः K₁₀ • पुरुष] E ; पुरुषः C
K₈₂K₁₀ (unmetr.) , पुरुषो K₇ (unmetr.) 12b शरीरं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; शरीरः C₉₄ • क्षेत्र
उच्यते] CK₁₀K₇E ; क्षेत्रमुच्यते K₈₂ 12c °स्थं] CK₈₂K₁₀E ; °स्थ K₇ • °क्षेत्रं] CK₈₂K₁₀E ; °क्षेत्र
K₇ 13d तत्फलं] CK₈₂K₁₀E ; तत्फल K₇ 14b तीर्थपञ्चदशेषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; तीर्थपञ्चदशेषु
C₄₅ 14c अनघानं महापुण्यं] C₄₅K₇ ; *****पुण्य C₉₄ , अनघ्याम्महापुण्यं C₀₂ , अनघ्यानं
महापुण्यं K₈₂ , अध्वानन्तु महापुण्यं K₁₀ , स्नानध्यानं महापुण्यं E 15a अतीव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E
; अवीव C₄₅ 15b ऽस्ति] CK₈₂K₇E ; स्मि K₁₀ • त्रिदशेश्वर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; त्रिदशेश्वरः C₀₂ ,
त्रि°शेश्वर K₁₀ 15d तुष्टिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; तुष्टिश्च C₀₂ • गता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; गताः
C₄₅ 16d तत्त्वतस्तु] CK₈₂K₁₀K₇E ; तत्त्वत K₈₂^{ac}

[प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच ।

सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।

एता स्रोतवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७ ॥

दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।

वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८ ॥

[गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।

अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९ ॥

[सोमतीर्थम्]

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता ।

तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२० ॥

[सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता ।

श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१ ॥

[अग्नितीर्थम्]

अग्नितीर्थार्जुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।

तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२ ॥

[पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्तं सकर्णिकम् ।

चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३ ॥

[मानसम्]

17a सुषुम्ना] CK₈₂K₁₀K₇ ; सुषुम्णा E • भगवती गङ्गा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; भगवती ग* C₉₄ , भवती गङ्गा E 17c एता स्रोतवहा] corr. ; एता स्रोतवहा C₉₄K₇E , एते स्रोतवहा C₄₅C₀₂ , एता स्रोतवहा K₈₂K₁₀ 18a दक्षिणा] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दक्षिणा C₉₄ , दक्षिण C₀₂ • वारुणी] K₈₂^{pc}K₇E ; वारुणी C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ , वारुणा C₄₅ 18b नासा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; ना C₄₅K₁₀ 18c वारुणा-असिमध्येन] E ; वारुणा असिमध्येन C₉₄C₄₅K₈₂K₇ , वारुणनासमध्येन C₀₂ , वारुण असिमध्येन K₁₀ 19b तस्याः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; तस्मा C₀₂ , तस्या K₁₀ 19d तेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; ते C₀₂ 20a तीर्थमिडा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; तीर्थ इडा C₄₅ 20b किङ्किणी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; चिह्निनी C₀₂ • रव] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; रवि C₄₅^{ac} , राव E • चिह्निता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; चिह्निका C₀₂ , चिह्निता K₁₀ 20c तं तु] corr. ; तन्तु C₉₄ , तन्तु C₄₅C₀₂K₈₂K₇E , तत्तु K₁₀ • न संदेहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वारोहेः C₀₂ 21a तीर्थ] CK₈₂K₇E ; तीर्थ K₁₀ • सुषुम्ना] CK₈₂K₁₀K₇ ; सुषुम्णा E 21b नीरवा] E ; नीरवा C₉₄C₀₂ , नीरवा C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • युता] C₉₄K₈₂K₇E ; युतम् C₄₅C₀₂ , युता K₁₀ 21c मात्रा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; मात्रा C₀₂ 22a अर्जुना] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; अर्जुना C₀₂ , अर्जुन E 22b रमा] CK₈₂K₁₀ ; रमाः K₇E 22c कर्ण्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; कर्ण्य C₄₅ 22d कल्पते] C₄₅K₇E ; क* C₉₄ , कल्पते C₀₂K₈₂K₁₀ 23b पत्तं] C₄₅K₈₂K₇E ; * C₉₄ , पत्र C₀₂K₁₀ • कर्णिकम्] C₄₅K₈₂C₀₂K₁₀K₇ ; *** C₉₄ , कर्णिकाम् E 23c सूक्ष्म] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; सूक्ष्म C₉₄ , सूक्ष्म E

मानससरमध्यस्थं सहंसकमलोपरि ।

सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४ ॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।

सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५ ॥

आयतप्यङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षि स पश्यति ।

दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६ ॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।

देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७ ॥

कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः ।

बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८ ॥

उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः ।

तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत च ॥ १०:२९ ॥

[सेतुबन्धम्]

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहम्

जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।

कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा

सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १०:३० ॥

[सुरहृदः]

24a मानसं] C₄₅K₈₂ ; मानसं C₉₄ , मानसं C₀₂K₁₀K₇E 24b सहंसं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सहंसं C₄₅ 24c सलीलो] CK₈₂K₁₀K₇ ; सलीला E 24d परतः] CK₈₂K₇E ; परत K₁₀ 25b निमिषा प्रत्ययो भवेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E ; निमि प्रत्ययो भवेत् C₄₅ , निमिषा प्रत्ययो भवेत् K₁₀ 25d आत्मनो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; *न्मनो C₉₄ , स्वात्मानो E • परस्य वा] CK₈₂K₁₀K₇ ; परस्य च E 26a आयतप्यङ्गुलीं] CK₈₂K₁₀ ; आयतप्यङ्गुलीं K₇E • मात्रं] CK₈₂K₁₀ ; मात्र K₇ , मध्ये E 26d नैमिषज्ञः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; नैमिषज्ञः C₄₅ , नैमिषज्ञ C₀₂ 27a तीर्थं बिन्दुं] CK₈₂K₁₀K₇ ; तीर्थमिन्दुं E 27c हृदि ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; omitted in C₄₅ 28a मध्ये] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; मध्ये C₉₄ , मध्ये K₈₂ 28c बिन्दुमध्ये] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; बिन्दुं ** C₉₄ 28d भिद्यते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; विद्यते C₉₄ , विद्यते C₀₂ 29a उकारं च मकारं] CK₈₂K₁₀K₇ ; उकारश्च मकारश्च E 29d सो ऽमृतत्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; सोम्यतत्त्वं C₀₂ , सोमतत्त्वं E • च] CK₈₂K₁₀K₇ ; वा E 30a ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; omitted in C₉₄ , हं C₀₂ • बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; बन्धं C₄₅ • तोयं] CK₈₂K₇E ; तोयं K₁₀ 30b कण्ठोरं] conj. ; कण्ठोरं CK₈₂K₁₀K₇E • स्वरं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; सुरं C₀₂E 30c मीना] CK₈₂K₁₀K₇ ; मीना E • दशं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ** C₉₄ • विसर्गा] C ; विसर्गाः K₈₂K₁₀K₇E 30d स्वारे] C₉₄C₄₅K₇E ; सारे C₀₂ , स्वारे K₈₂ , स्वारेण K₁₀ (unmetr.) • गभीरे] C₉₄C₄₅K₇ ; गम्भीरे C₀₂K₁₀E , गम्भीरे K₈₂ • रसनं] CK₈₂K₁₀K₇ ; रमणं E • बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; बन्धं C₄₅ • व्रजस्व] CK₈₂K₁₀K₇ ; रमस्व E

सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरशक्तिभिन्नं
पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१ ॥

[घण्टिकेश्वरम्]

नाड्यैकासङ्गतानि निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थानुभूतान्तरात्मा ।
यं पश्यन्तीशभक्ता कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चम्
देवेशं घण्टिकेशमरभवमभवन्तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२ ॥

[वागीश्वरतीर्थम्]

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिस्मार्तवेगा तरङ्गा ।
योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना
पञ्चाशद्व्योमरूपी रसभवननदी तीर्थवागीश्वरीयम् ॥ १०:३३ ॥

यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदम्
जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
गर्भावासमतीव सह्यविषयं दुस्तीर्यदुःखालयम्

31a °द्वीपा°] CK₈₂K₁₀E ; °दीपा° K₇ 31b ईशानेनाभिजुष्टं] C₀₂K₈₂K₇E ; ईशानेनाभिजुष्टं C₉₄K₁₀
, ईशानेनाभिजुष्टं C₄₅^{ac}, ईशानेनाभिजुष्टं C₄₅^{pc} • विमलं नादशीता°] CK₈₂K₇ ; विमलान्नादशीता° K₁₀
, विमलं नामशिता° E 31c केशर°] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ ; केशरं C₄₅E, केश्वर° K₁₀ 31d °व्योम°]
CK₁₀K₇E ; °व्योम° K₈₂ • °शस्तं ग°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °शस्वङ्ग° C₀₂ • °परम°] CK₁₀
K₇E ; °परम° K₈₂ (unmetr.) • सेव्यम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; सर्वम् E 32a निपतितममृतं] CK₇E ;
निपतितममृत° K₈₂ (unmetr.), नि×तममृतं K₁₀ • °पारकेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; °याङ्क्रेण C₀₂E,
°पारकेन° K₁₀ 32b °पुटं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °पुट C₄₅ • स्थानु°] CK₈₂K₇ ; स्थान° K₁₀,
स्थान° E 32c यं पश्यन्तीशभक्ता] C₉₄K₁₀ ; यं पश्यन्तीशभक्ताः C₄₅, यं पश्यन्तीशभक्त्या C₀₂,
यं पश्यन्तीशभक्ताः K₈₂, यत्पश्यन्तीशभक्त्या K₇, यं पश्यन्तीशमक्षा E • °प्रपञ्चम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇
; °प्रपञ्च C₄₅C₀₂E 32d देवेशं] C₄₅K₁₀E ; देव्येशं C₉₄C₀₂K₈₂, देव्येश K₇ • घण्टिकेशमर°] C₉₄
C₄₅K₁₀K₇ ; घण्टिकेशमर° C₀₂, घण्टिकेश मर° K₈₂, घण्टिकेशमर° E • °भवन्तीर्थम्] C₄₅
C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; भव×र्थम् C₉₄ • °बिन्दुम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °बिन्दु C₀₂ 33a शैव°] CK₈₂
K₁₀K₇ ; शर्व° E 33b मीनौघा°] K₈₂K₁₀E ; मीनौघा° CK₇ • पञ्चरात्रं] CK₈₂K₁₀K₇ ; पञ्चशत्रं
E • °स्मार्तवेगा तरङ्गा] CK₈₂K₇ ; °स्मा×वेगा तरङ्गा K₁₀, °स्मार्तवेगास्तरङ्गा E 33c °वहा
भारता°] CK₈₂K₇E ; महाभारता° K₁₀ 33d °शद्व्योम°] CK₁₀K₇ ; °शव्योम° K₈₂, °सद्व्योम° E
34a यस्तं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; यस्त° C₉₄C₄₅ • स वेत्ति] CK₈₂K₁₀E ; त° वेत्ति K₇ 34b °मरणं]
CK₈₂K₁₀E ; °मरण K₇ • °र्णवं] CK₁₀K₇ ; °ण्णवं K₈₂, °र्णव E 34c गर्भावासम्] CK₈₂K₁₀K₇ ;
गर्भावासम् E • °विषयं] C₉₄C₄₅K₁₀ ; °विषम° C₀₂K₈₂K₇E • °लयम्] CK₁₀EK₇ ; °लय° K₈₂ •
दुस्तीर्य°] CK₈₂K₁₀E ; दुस्तीर्य° K₇

॥ इति वृससारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ॥

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच ।

सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम ।

अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११:१ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम् ।

कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११:२ ॥

महेश्वर उवाच ।

न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि ।

किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११:३ ॥

सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११:४ ॥

[गृहस्थः (?)]

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः ।

अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११:५ ॥

बहुविघ्नकरो ह्यर्थो ब्रह्मायासकरस्तथा ।

ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११:६ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 208v–210r, C₄₅ ff. 214r–215v, C₀₂ ff. 285v–287v, K₈₂ ff. 15v–17v, K₁₀ ff. 221v–223v, K₇ ff. 223v–225v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab See a sequence or list of the four āśramas in 4.75: गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ; see also 5.9: एतच्छ्रौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ 6cd See e.g. BhP 6.9.6: ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुदुमयोषिह्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः ॥

1b अन्यः] C₄₅K₈₂K₇ ; अन्य C₉₄C₀₂K₁₀ , चान्या E • °त्तम] CK₈₂K₁₀E ; °त्तमः K₇ 1c °नायास] CK₇E ; °नायासं K₈₂ , °नायासं K₁₀ 1d °र्थप्रायं] K₈₂^{pc}K₇ ; °र्थप्राय C , °र्थप्रायप्रायं K₈₂^{ac} , °र्थप्राय K₁₀ , °थाम्नाय E • विनेश्वर] CK₈₂K₇ ; विनेश्वर K₁₀ , सुरेश्वर E 2a दैवतैः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; देवतैः C₀₂K₇ , देवतैः K₁₀ 2cd °श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै] CK₈₂K₇E ; °श्रेष्ठ × × × × × × × × × × K₁₀ 3 महेश्वर] CK₈₂K₁₀E ; महेश्वर K₇ 3a तुल्यं तव] K₈₂C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; × × × × C₉₄ 3b भामिनि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; भामि C₀₂ 3c किमन्यं] CK₈₂K₇E ; किम्यन्यं K₁₀ 4c देवि प्रवक्ष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ ; ते देवि वक्ष्यामि C₉₄K₇E 4d °सारमनुत्तमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °सारसमुच्चयम् C₀₂ 5b यज्ञः] CK₈₂K₁₀K₇ ; यज्ञ E • सार्वकामिकः] C₄₅E ; सर्वकालिकः C₉₄K₇ , सर्वकामिक C₀₂ , सार्वकालिकः K₈₂ , सार्वकामिकाः K₁₀ 5c अक्षयश्चाव्ययश्च] C₄₅K₁₀K₇E ; अक्षयं चाव्ययं C₉₄C₀₂K₈₂ 5d °नाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ ; °नाशनम् C₄₅E , °नाशन C₀₂ 6a °करो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °करा C₀₂E • ह्यर्थो] CK₈₂K₁₀K₇ ; ह्यर्थो E 6b करस्तथा] CK₈₂K₁₀K₇ ; करस्तथा E 6d प्रविभागः] C₄₅ ; प्रविभोगः C₉₄C₀₂(?)K₈₂K₇E , प्रतिभोगः K₁₀ • °फला स्मृता] C₀₂ ; °फलः स्मृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ , °फल स्मृतः C₉₄^{ac} , °प्रदः स्मृतः E

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने ।
 शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११:७ ॥
 देव्युवाच ।
 पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम ।
 कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११:८ ॥
 रुद्र उवाच ।
 मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् ।
 मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् ।
 पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११:९ ॥
 मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया ।
 द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११:१० ॥
 मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया ।
 क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया ।
 सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११:११ ॥
 विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि ।
 तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११:१२ ॥
 विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि ।
 न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११:१३ ॥

°यज्ञो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °यज्ञ C₀₂ 7cd शुद्धमशुद्धे] CK₁₀K₇ ; शुद्धमशुद्धे K₈₂ , शुद्धमशुद्धं E
 8 देव्युवाच] CK₈₂K₁₀K₇E ; omitted in K₁₀ 8a °शोध्ये] CK₈₂ ; °शोध्य K₁₀K₇ , °शोध्यः E •
 °श्रेष्ठ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °श्रेष्ठ C₀₂ 8b ऽत्र भवे°] CK₈₂K₁₀K₇ ; ऽत्रा भव° E 9b °शुद्धिरतः]
 CK₈₂K₇E ; °शुद्धिगतः K₁₀ 9a मन्त्रशुद्धिस्तृतीया] CK₈₂K₁₀E ; मन्त्रादि तृतीया K₇ 9b कर्मशुद्धि°]
 CK₈₂K₁₀E ; कर्मसिद्धि K₇ 9c पञ्चमी] CK₈₂K₁₀K₇ ; पञ्चमं E • °शुद्धिस्तु] CK₁₀K₇ ; °शुद्धिश्च K₈₂E
 9d °शुद्धिश्च पञ्चधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °शुद्धिस्तु पञ्चधा C₀₂ , °शुद्धिरतः परम् K₈₂ 10ab °शुद्धिर्ना°]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °शुद्धि ना° C₀₂ • °भावनया] CK₇E ; °भावनवा K₈₂ , °भावनतया K₁₀
 10cd °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °शुद्धि ना° C₀₂K₇ • अनन्यायो°] C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; अन×यो°
 C₉₄ , अन्यायो° C₀₂ , स्वल्पोन्यायो° E • °द्रव्येन] CK₈₂K₇E ; °व्येन K₁₀ 11ab मन्त्रशुद्धिर्ना°]
 C₉₄C₄₅K₁₀E ; मन्त्रशुद्धि ना° C₀₂K₇ , मन्त्रस्तुद्धिना° K₈₂ • °युक्ततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ;
 °युक्तया C₄₅ 11cd °शुद्धिर्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; °शुद्धि ना° C₀₂K₁₀ • °क्रमा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇
 E ; °क्रम° C₀₂ • °रीततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °रीतया C₄₅ , °××तया K₇ 11ef °शुद्धिर्ना°] C₄₅
 K₈₂K₁₀K₇E ; °शुद्धि ना° C₉₄C₀₂ • °धानतया] CK₈₂K₁₀E ; °धानत K₇ 12a °धिमेव यदा] C₄₅E
 ; °धिमेव यदा C₉₄C₀₂K₈₂ , °धिमेव य K₁₀ , °धिमेवं यथा K₇ 12ab शुध्येद्यदि] conj. ; सूयेद्यदि
 C₉₄K₈₂K₇ , पूर्य यदि C₄₅ , सूयेद्यदि C₀₂ , सूयेद्यति K₁₀ , शुद्धय य° E 12b यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂E ;
 यज्ञ C₀₂K₇ , संज्ञ K₁₀ • हि] CK₈₂K₇E ; omitted in K₁₀ 12cd °वाप्तिर्ज°] C₉₄C₄₅E ; °वाप्ति ज
 C₀₂K₁₀K₇ , °वापि ज° K₈₂ 13b °सुन्दरि] CK₈₂K₁₀K₇ ; °सुन्दरी E 13d °यज्ञेष्वशेषतः] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; °यज्ञेषु शेषतः E

यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः ।
 प्रत्याहार महावेदिः कुशप्रस्तरसंयमः ॥ ११:१४ ॥
 विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निप्रदीपितः ।
 योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११:१५ ॥
 पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः ।
 आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकश्रुवपातितः ॥ ११:१६ ॥
 धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः ।
 तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ॥ ११:१७ ॥
 ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः ।
 श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्पः पद शाश्वतम् ॥ ११:१८ ॥
 पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशो ऽमृताशनः ।
 ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११:१९ ॥
 सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः ।
 इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११:२० ॥
 इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् ।
 संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११:२१ ॥
 ब्रह्मकूर्च गुणातीत हविर्गन्ध निरञ्जनः ।

14a °वाट कुरु°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °वाटङ्कुरु° C₄₅ , °वाटकृत° E • °क्षेत्रं] CK₈₂K₁₀E ; °क्षेत्र
 K₇ 14b सत्त्वा°] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; सत्त्वासत्त्वा° C₄₅^{ac} • °लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °लयम्
 C₀₂ 14c °वेदिः] em. ; °वेदि CK₈₂K₁₀K₇ , °देवि E 15a विधि] CK₈₂K₁₀K₇ ; विधिर् E
 • °विस्तारो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °विस्तारौ C₄₅ 15b ध्यानवह्निप्रदीपितः] C₉₄K₈₂ ; ध्यानं
 वह्निप्रदीपितः C₄₅ , ध्यानमग्निप्रदीपितः C₀₂ , ध्यान अग्निप्रदीपनः K₁₀ , ध्यानवह्निः प्रदीपितः K₇
 , ध्यानवृद्धिर् प्रदीपिनः E 15cd °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम°] K₁₀K₇ ; °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूप°
 C₉₄ , °न्धसत्त्वमिज्ज्वालतपोधूम° C₄₅ , °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम° C₀₂ , °न्धनशमि(त)ज्वालतयोधूप°
 K₈₂ , °न्धनसमिज्ज्वाला तपोधूम° E 16a पात्र°] CK₈₂K₁₀E ; पात्रा° K₇ 16c °च्छिन्नं] CK₈₂
 K₁₀E ; °च्छिन्न K₇ 16d लम्बक°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; लम्बक° C₀₂ , त्र्यम्बक° E • °पातितः]
 CK₈₂K₁₀K₇ ; °पातितम् E 17a °ध्वर्युव°] K₁₀ ; °ध्वर्यव° C , °ध्वर्यव° K₈₂ , ध्व★ K₇ ,
 धर्मव° E 17c °युक्तः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E ; °युक्त C₀₂ , °युक्तिः K₈₂ • °विस्तारः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇E ; °विस्तारो C₀₂ 18b °न्मनः] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °त्मनः C₄₅C₀₂K₇ 18c पत्नी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
 K₇E ; पत्नी C₉₄ • विशालाक्षि] CK₈₂K₁₀ ; विशालाक्षी K₇E 18d °कल्पः] em. ; °कल्प CK₈₂
 K₁₀K₇E • पद शाश्वतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; पद)श्वतम् C₉₄ 19b °डाशो] CK₁₀K₇ ; °भा K₈₂^{ac} ,
 °भासे K₈₂^{pc} , °भागे E • मृता°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; मृगा° C₀₂ 19d °त्तानिलो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E
 ; °त्तनिलो C₀₂K₁₀ • जयः] CK₈₂K₁₀K₇ ; जलाः E 20a परि°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; पर° C₀₂
 20c °स्नानं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °स्नान C₄₅ 20d पुराण°] CK₈₂K₁₀K₇ ; पुराण E • °कृतमम्बरः]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °कृतम्बरम् C₄₅ (unmetr.) 21a °सुषुम्ना°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °सुषुम्न° C₀₂
 • °वेद्ये] C₉₄E ; °वेद्य C₄₅K₁₀ , °वेद्यः C₀₂ , °वैद्य K₈₂ , °भेदो K₇ 21b सकृत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀
 K₇E ; विदुः C₀₂ 21c °तोषातिथिमादृत्य] CK₈₂K₇E ; °तोषतिथिमादृत्य K₁₀ 21d °द्विजा°] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °दया° C₄₅ 22b °हविर्ग°] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E ; °हविर्ग° C₄₅ , °हविग K₈₂

ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११:२२ ॥
 निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः ।
 दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११:२३ ॥
 विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने ।
 आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११:२४ ॥
 आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने ।
 सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११:२५ ॥

[ब्रह्मचर्यम्]

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्ववहिता शुभे ।
 द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११:२६ ॥
 व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतौ लयः ।
 ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ॥ ११:२७ ॥
 दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् ।
 त्र्यायुषं द्वाक्षरातीतं ज्ञानभष्म-अलङ्कृतम् ॥ ११:२८ ॥
 स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् ।
 अग्निहोत्र त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११:२९ ॥
 द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्शिवः ।

23c cf. 22.14ab:दक्षिणामभयं भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः 26cd cf. MBh 12.184.10A: गार्हस्थ्यं खलु
 द्वितीयम् आश्रमं वदन्ति 27ab cf. 16.8cd: !

22c °सूत्रं त्रयस् C₄₅K₁₀K₇E ; °सूत्रन्त्रयस्तयस् C₉₄ , °सूत्रं त्रय C₀₂ , °सूत्रत्रयं K₈₂ 22d मुण्डितं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; मुण्डित° C₄₅K₇(unmetr.) 23a निवृत्त्या°] em. ; निवृत्त्या° CK₈₂K₁₀K₇ , निवृत्त्या°
 E 23b °प्रकरणासनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; प्रकरणासनः C₀₂ , प्रकरणासनः E 23c °भयं भूते] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °भक्षयम्भूतै C₄₅ 23d यज्ञं यजेत्] CK₈₂K₁₀K₇ ; यज्ञं ददत् E 24a विनार्थं] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; विनार्थं C₀₂ 24b कथिता ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; कथितो स्मि C₀₂ , कथितस्ते
 E • वरानने] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वरानने C₀₂ 24d प्राप्नोति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; प्राप्ति C₉₄
 • नित्यशः] CK₈₂K₇E ; मानवः K₁₀ 25a आश्रमः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; आश्रम C₄₅C₀₂ • °स्तुभ्यं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °स्येष C₀₂ , °स्यैव E 25b ऽस्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; स्मि C₀₂K₁₀E 25c °धर्मं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; °धर्मो C₄₅ , °धर्मे E 25d दैव°] CK₈₂K₇ ; देव° K₁₀E • पूजितम्] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; पूजितम् C₄₅ 26a °चर्यं] CK₁₀K₇E ; °चर्यं K₈₂ 26b °वहिता शुभे] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₇E ; °वहितो भव C₀₂ , °वहितो शुभे K₁₀ 26d °विनाशनम्] CK₈₂K₇E ; °प्रनाशनम् K₁₀
 27a °परं ध्यानं] CK₈₂K₁₀K₇ ; °परिज्ञानं E 27b °कृतौ लयः] em. ; °कृतीलयम् C₉₄K₈₂K₇E ,
 °कृतालयम् C₄₅ , °कृतीलयम् C₀₂ , °कृतिलः K₁₀ 27d °लय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °ल× C₉₄
 • मेखलम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; यत्फलम् E 28a दण्ड दया] CK₁₀K₇ ; दण्डादया K₈₂ , दण्डादयो E •
 पात्रं] CK₈₂K₇E ; पात्र K₁₀ 28c °युषं] CK₁₀K₇E ; °युष K₈₂ 28d भस्म] CK₈₂K₁₀K₇ ; भस्मम्
 E 29a °व्रतं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °व्रत C₄₅K₇E 29c °होत्र त्रयस्तत्त्वं] K₈₂K₇E ; °होत्रन्त्रयस्तत्त्वं
 C₉₄ , °होत्रतयस्तत्त्वं C₄₅ , °होत्रत्रयं तत्त्वा C₀₂ , °होत्रं त्रयस्तत्त्वं K₁₀ 29d °बिलस्वरः] corr. ;
 °बिलस्वरः CK₈₂K₁₀ , °बिलस्वर K₇E 30a द्वितीय आश्रमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; द्वितीयमाश्रमो C₀₂
 , द्वितीयमाश्रमं E 30b यथाह] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ ; यथाह C₀₂K₁₀ , यदाह E

मयापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११:३०॥

[वानप्रस्थः]

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने ।

यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदेवतपूजितम् ॥ ११:३१॥

वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् ।

शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११:३२॥

अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा ।

अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११:३३॥

श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः ।

मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ॥ ११:३४॥

मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका ।

यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ॥ ११:३५॥

उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टद्वरतः ।

वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ॥ ११:३६॥

जितप्राणमृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः ।

अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ॥ ११:३७॥

शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् ।

पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवहृदे ॥ ११:३८॥

33ab cf. 22.10ab:अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः 38b cf. Dharmaputrikā 2.1:अष्टभिः साधनैरेभिश्चितं कायञ्च यत्नतः । शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत् ॥

30c मयापि कथितं तु°] em. ; ममापि कथितं तु° CK₈₂K₁₀, ममापि कथितस्तु° K₇, मयापि कथितो तु° E 30d °मृत्यु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °मृ×° C₉₄ • °नाशनं] CK₈₂K₁₀E ; °नाशनः K₇ 31a °विधिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °विधि C₄₅ 31d °दैवत°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °देवत° C₀₂ 32a वैराग्य°] CK₈₂K₁₀K₇E ; वैराग्या E 32b नियमा°] CK₈₂K₁₀K₇E ; मा° K₈₂ • °श्रममा°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °श्रमनो हरेत् C₉₄ 32c °दृढ°] CK₈₂K₁₀K₇E ; °दृष्ट° E 32d °कारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °कार° C₀₂ 33a स्मृतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ×× C₄₅, स्मृतौ E 33c अधिदैविक°] em. GOODALL ; °अ(×)भौ(×)क° C₉₄, अधिभौतिक° C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, अधिभौतिक° K₁₀ 33d व्यवसायाश्च] CK₈₂K₁₀K₇E ; व्यवसायश्च E 34a स्मृता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; स्मृतो C₄₅ 34c बन्धुर्ज°] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; बन्धु ज° C₀₂K₁₀ 35a मौन चत्वारः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; मौनश्चत्वारः C₄₅, मौन चत्वार C₀₂ 35b °कार्यमु°] CK₁₀K₇E ; °कार्यामु° K₈₂ • °पेक्षका] CK₈₂K₁₀K₇E ; °पेक्षया E 35c °संवीत°] CK₈₂K₁₀K₇E ; °सान्वीत° E 35d °कृष्णा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °कृष्णां C₀₂ • °जिनाधरः] K₇ ; °जिनधरः CK₈₂K₁₀ (unmetr.), °जिनं पुरः E 36b °दृढ°] CK₈₂K₇E ; °दृष्ट° K₁₀ • °व्रतः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ×× C₉₄ 36c वेद°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; ×द° C₉₄ • °ण घोषेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °ण घोषीण C₀₂ 36d °हावनम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E ; °हावन C₀₂, °हावनम् C₄₅ 37b °जपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °जिणः C₀₂ 37d सखा] CK₈₂K₇E ; सखो K₁₀ • दमद°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दयद° C₀₂, दम° C₉₄ 38a °यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °यज्ञ C₀₂K₇ 38b °पूजनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; °पूजिकं C₀₂ 38c °ब्रह्मजलैः पूतः] CK₈₂K₇E ; ब्र××××× K₁₀ 38d °तीर्थ] CK₈₂K₁₀K₇E ; °तीर्थ E

स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपाश्रयेत् ।
 अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ॥ ११:३९ ॥
 ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः ।
 पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ॥ ११:४० ॥
 साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः ।
 संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ॥ ११:४१ ॥
 आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः ।
 अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्भूतम् ।
 वानप्रस्थमयं धर्मं यत्पूर्वमवधारितम् ॥ ११:४२ ॥
 ! संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम्
 ! प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणम् ।
 ! जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम्
 ? श्रद्धापूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्निवः ॥ ११:४३ ॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११:४४ ॥
 वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् ।

39b See 11.59cd: शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् 44d cf. 4.71: कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सर्वथा वीतकल्मषः ॥ 45a = Kūmapurāṇa 2.27.12a etc.

39a °चमनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °चनं C₄₅ 39c अक्षमाला] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; {अक्ष}×ला C₉₄
 • पुराणार्थं] CK₈₂E ; पुराणाञ्च K₁₀, पुराणार्था K₇ 39d °शान्तं] C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇E ; °शन्ति
 C₉₄C₈₂ 40a °सलिल°] CK₈₂K₁₀K₇ ; °सलील° E 40b °कमण्डलुः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °कमण्डलु
 E 40c °त्क्रान्तिज°] C₉₄C₄₅K₁₀ ; °क्रान्तिज° C₀₂, °त्क्रान्तिज° K₈₂, °त्क्रान्तिज° K₇,
 ऽक्रान्ति ज° E 41d °दः] CK₈₂K₁₀K₇ ; °दम् E 42a °भ्यासो] CK₈₂K₁₀K₇ ; °भ्यास E
 42b °रति°] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ ; ×× C₉₄, °रति° C₄₅, °रतिः E 42a अतिथिभ्यो ऽभयं] CK₈₂
 K₁₀K₇ ; आर्तिभ्यश्चाभयं E • दत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; दारा C₀₂ 42b °प्रस्थश्च°] C₉₄C₄₅K₈₂
 K₇E ; °प्रस्थ च° C₀₂K₁₀ 42d यत्पूर्वमवधारितम्] C₀₂E ; गदितं पूर्वधारितं C₉₄C₄₅, गदित
 पूर्वधारितं K₁₀, गदितं यत्पूर्वधारितं K₈₂^{ac} (unmetr.), गदितं यत्पूर्वमवधारितं K₈₂^{pc} (unmetr.),
 गदितं यत्पूर्वमेधारितं K₇ (unmetr.) 43a °हरणमनित्यहरणमज्ञा°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ ; °हरणं
 अनित्यहरणन्तज्ञा° K₈₂^{pc}, °हरणमनित्यहरणमज्ञा° C₀₂E 43b (प्रज्ञा° ... °त्तारणम्)] CK₈₂K₇E
 ; omitted in K₁₀ • °करममोघ°] CK₈₂ (unmetr.) ; omitted in K₁₀, °कममोघ° K₇, °करं
 प्रबोध° E • क्लेशार्णवो°] CK₇ ; क्लेशार्णवो° K₈₂, omitted in K₁₀, शोकार्णवो° E 43c सेवेत्स]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E ; सेवे स C₀₂, सेवेत्त K₁₀ 43d (श्रद्धा° ... शिवः)] E ; omitted in CK₈₂K₁₀K₇
 44b कीर्तयिष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; कीर्तयि×मि C₉₄ 44c °दुःखं] C₄₅ ; °दुःख C₉₄C₀₂K₈₂
 K₁₀K₇E 44d लोभमोह°] C₄₅ ; लाभालोभ° C₉₄K₈₂K₁₀K₇, लाभलोभ° C₀₂, लाभालाभ° E •
 °वर्जितः] CK₈₂K₇E ; °वर्जिताः K₁₀ 45a वर्जयेन्] C₉₄K₁₀ ; वर्जयेत् C₄₅C₀₂K₈₂K₇E

वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११:४५ ॥
 वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् ।
 वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११:४६ ॥
 सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा शुचौ पादं विनिक्षिपेत् ।
 न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११:४७ ॥
 अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे ।
 स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११:४८ ॥
 नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः ।
 निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११:४९ ॥
 आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् ।
 त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ॥ ११:५० ॥
 न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत् ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११:५१ ॥
 दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् ।
 न चासीत् न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ॥ ११:५२ ॥
 यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान् दिने दिने ।

51cd cf. BhG 2.45cd: निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्

45c °वासं] CK₈₂K₁₀K₇; °वासश् E 45d °वासं] CK₈₂K₁₀K₇; °वासश् E 46ab (वर्जयेत् ...
 च वर्जयेत्)] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; omitted in C₄₅ 46a वर्जयेत्सृष्ट°] C₀₂(?)K₈₂K₇; वर्जयेत्सृष्ट°
 C₉₄, omitted in C₄₅, वर्जयेत्सृष्ट° K₁₀, वर्जयेत्सृष्ट° E • °भोज्यानि] CK₈₂K₁₀E; °भोज्यालि(?)
 K₇ 46b °क्षामेकां] C₉₄K₁₀; omitted in C₄₅, °क्षामेकं C₀₂K₈₂, °क्षमेकञ् K₇, °क्षामेकश् E
 47b पादं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇; पादं C₉₄, पाद K₁₀E • विनिक्षि°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; ×निक्षि° C₉₄
 , विनिक्षि° K₇ 47c कुप्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कुपेत C₀₂ • अनालाभे] K₈₂; मनोलाभे C₉₄
 C₄₅K₁₀K₇, मनोलाभो C₀₂, मनालाभे E 48a अर्थ°] C₄₅C₀₂K₇; अर्था° C₉₄K₈₂K₁₀, अर्थ E •
 °नुद्विग्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °नुद्विग्नो C₀₂ 49a °धानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; °धानं K₇, °धाना
 C₀₂ 49b °वृत°] CK₈₂K₇; °मृत° K₁₀, °नृत° E • °मेखलः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °मेखलाः C₀₂,
 °मेखला K₁₀ 49c °बं मनः कृत्वा] K₇; °बमसत्कृत्वा C₉₄K₈₂, °बमसत्कृत्वा C₄₅, °बमनं कृत्वा
 C₀₂, °ब मनस्कृत्वा K₁₀, °बमनङ्कृत्वा E 49d बुद्धिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; बुद्धि C₄₅E • निरञ्जनाम्]
 em.; निरञ्जनम् CK₁₀K₇E, निरञ्जनः K₈₂ 50ab कृत्वा खं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कृत्वा×श्च C₉₄
 50b मनोन्मनम्] CK₈₂K₁₀; मनोन्मनः K₇, मनोन्मनैः E 50d °क्षरो] CK₈₂K₇E; °करो K₁₀ •
 व्ययः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; व्ययं C₀₂, व्यय K₇, द्वयम् E 51a °धर्मं च] CK₁₀K₇E; °धर्मं वा K₈₂
 51b ईर्ष्या°] K₈₂K₇E; ईर्ष्या° CK₁₀ • °द्वेषं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °द्वेष C₀₂ 51c निर्द्वन्द्वो] C₉₄
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; निर्वन्द्वो C₀₂ • °सत्य°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °सत्य° C₀₂ 51d निर्ममो] K₇E;
 निर्मासो CK₈₂, निर्मसो K₁₀ • °कृतः] CK₁₀K₇; °कृतं K₈₂, °कृतिः E 52a दिवसस्या°] C₉₄
 C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दिवसत्या° C₄₅ 52b भिक्षां] CK₈₂K₇E; भिक्षा K₁₀ 53a यथालाभेन] C₄₅C₀₂
 K₈₂K₁₀K₇E; यथाला×× C₉₄ 53b अष्टौ] CK₈₂K₁₀K₇; अष्ट E

वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११:५३ ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११:५४ ॥
 अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा ।
 ! क्रोधमानमददर्पान्परिव्राड्वर्जयेत्सदा ॥ ११:५५ ॥
 विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् ।
 धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११:५६ ॥
 मैत्रीखड्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् ।
 करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ॥ ११:५७ ॥
 मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया ।
 अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ॥ ११:५८ ॥
 ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ।
 शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११:५९ ॥
 संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
 ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
 रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं

54ab = MBh 12.237.15ab, Manu 6.45ab, Nārada-parivrajakopaniṣad 3.61cd. 58 Cf. 4.72: चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ 59 ≈ Saubhāgyabhāskara of Bhāskararāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302: ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः । शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपाद्यस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्यदेवीभागवततृतीयस्कन्धादिषु ।

53c °शय्यासु] CK₈₂K₇ ; °शय्याञ्च K₁₀ , °शय्यासु E 53d °सज्येत] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ ; °युज्ये C₄₅ , °सहेत K₇ , °सह्येत E • विस्तरम्] CK₈₂K₁₀K₇ ; विस्तरः E 54c वशंकृ°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E ; वसंतकृ° C₀₂ 54d हत्वा यतव्रतः] CK₈₂K₇E ; कृत्वा यतः व्रतः K₁₀ 55b भिक्षुश्चि°] CK₁₀K₇ ; भिक्षुश्चि° K₈₂ , भिक्षु चि° E • सदा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; omitted in C₄₅ 55cd °दर्पान्प°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °दर्पात्प° C₄₅ 56a धनुः] CK₈₂K₁₀K₇ ; धनुष् E 56b प्राणायामगु°] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; प्राणायामङ्गु° C₉₄ • युतम्] CK₁₀K₇ ; युतः K₈₂ , वृतं E 56a °तीक्ष्णेन] K₁₀E ; °तीक्ष्णेण CK₇ , °तीक्ष्णेण K₈₂ 57a सुतीक्ष्णेन] K₁₀C₉₄K₇E ; सुतीक्ष्णेण C₄₅C₀₂K₈₂ , ण K₈₂ 57b °सारारिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °सारारि C₀₂K₇ 58b तूणं पूर्णमु°] em. GOODALL ; तूणापूर्णमु° C₉₄ , तूणापूर्णमु° C₄₅ , तूणपूर्णमु° C₀₂ , तूणापूर्णामु° K₈₂ , तूणापूर्णमु° K₁₀K₇ , तूणीपूर्णमु° E 58c अनक्षरं] C₄₅ ; अनाक्षरं C₉₄K₈₂ , अनाक्षर° C₀₂K₇E , अनक्षर° K₁₀ • परं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; पर C₄₅K₇ 59a हृदयं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; °दयं C₉₄ , हृदये K₇ 59ab विष्णुर्वि°] C₉₄K₈₂E ; विष्णुर्वि° C₄₅ , विष्णु वि° C₀₂K₁₀K₇ 59b शिवः] E ; शिवं CK₈₂K₁₀K₇ 59d °सयेत्] C₉₄C₀₂K₁₀ ; °शयेत् C₄₅K₈₂ , °श्रयेत् K₇E 60a °गतिः] C₀₂E ; °गति C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ (unmetr.) , °गति K₇ • °क्षरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E ; °क्षर C₄₅ 60b °तन्द्रितो] C₉₄K₈₂K₇E ; °नन्द्रितो C₄₅ , °तन्द्रिय C₀₂ , °तन्द्रियं K₁₀ • °वेद्यं] CK₈₂K₇E ; °वेद्य K₁₀ (unmetr.) 60c रूपैर्व°] C₉₄K₈₂K₇E ; रूपै व° C₄₅C₀₂K₁₀ • विहितं] CK₈₂^{ac}(?) K₁₀K₇ ; रहितं K₈₂^{pc}(?) E • दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्] C₉₄K₁₀ ; दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् K₈₂ , दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् C₄₅C₀₂K₇E

यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ॥ ११:६०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः ॥

60d यत्नोद्धृत्य] CK₈₂K₁₀K₇ ; यत्नाद्धृत्य E • समाश्रये°] CK₈₂K₇E ; मणाश्रये° K₁₀ • सर्वार्तिहर्ता
हरम्] CK₁₀ ; सर्वार्तिहर्ता हरं K₈₂, सर्वार्तिहर्ता हरं K₇, सर्वार्तिहन् शङ्करम् E Colophon:
नामाध्याय एकादशमः] CK₈₂K₁₀ ; नामाध्याय एकादश K₇, नाम एकादशो ऽध्यायः E